

ERKEN DÖNEM İSLAM TOPLUMUNDA MEVCUT SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ BAZI DUYARLILIKLARIN SANATA YANSIMALARI

Doç.Dr. Yılmaz CAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Erken dönem İslam toplumunda gördüğümüz güçlü kabilecilik anlayışı ile birleşen din kaynaklı mahremiyet anlayışı, kentsel dokunun yapısal unsurlarından olan mahalle, yol ve ev düzenini etkilemiştir. Mahallelerin tanzim ve tasarımında kabile ayırımına bağlı kalınmış, şehir içi yol düzeni ile ev formunda kabile taassubu ve mahremiyet anlayışı dikkate alınmıştır. Yine erken dönem İslam toplumunda dini ve siyasi otoritenin tek elde toplandığı yönetim anlayışı, İslam kent dokusunun iki önemli unsuru cami ile darü'-ımaranın bir arada konumlanmasını sağlamıştır. Bunun yanında, kökleri İslam öncesine uzanan Arap hayat tarzının göçebelik ve çöl kültürüne ait belirgin bazı özellikleri de, çölde kurulmuş saraylar ve bu sarayların tezyinatında görülen av sahneleri şeklinde sanat alanında yansıma bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam toplumu, sanat, kültür, şehir, şehirleşme.

ABSTRACT

The Effects of Some Socio-Cultural and Religious Sensitivenesses on Art in the Early Muslim Community

The mentality of privacy combining with strong tribal structure in the early period Islamic community had influence upon the regulation of quarters, roads and houses which were the structural elements of urban system. Tribal separation was considered while organizing the quarters. Likewise tribal fanaticism and privacy mentality were taken into consideration while constructing the city roads and houses. Again, the form of government in which religious and political authority were held in one hand gave birth to the practice which mosque and dar al-ımarah (government building) were constructed side by side. Beside this, some nomadic and desert culture specialities of Arabian life style whose roots went back to the pre-Islamic time influenced upon the palaces in the deserts and the adornments on them.

Key Words: Muslim Community, art, culture, city, urbanization.

GİRİŞ

Bilindiği üzere toplumla sanatı arasında yakın bir ilişki vardır. Esasen bu ilişkinin temelinde insanla sanat arasındaki ilişki yatmaktadır. Zira sanat kapsamına dahil her türlü uğraşı insanın eseridir. İnsan ise birey ve toplum olarak fikri, dinî, ahlaki, sosyal ve kültürel birtakım değerlere, niteliklere sahiptir ve söz konusu bu

değer ve nitelikler insanın ve ait olduğu toplumun sanatına da yansımaktadır. Bu bağlamda sanatı birey ve toplumun aynası gibi mütalaa etmek mümkündür.

Çalışmamızda erken dönem (Emeviler döneminin sonuna kadar) İslam toplumunda görülen dinî, sosyal ve kültürel hassasiyetlerin, bu toplumun sanatını, şehircilik, mimari, tasvir ve tezyinat bağlamında nasıl etkilediğini incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken, epey eskilerde kalan bu dönemden günümüze çok az kalıntının ulaşıp ulaşması sebebiyle, büyük oranda tarihî kaynaklardaki bilgilerle müracaat etmek zorunda olduğumuzu ve bu noktada, bilgilerdeki bazı eksiklik veya tutarsızlıklardan kaynaklanan zorluklarla karşı karşıya kalabileceğimizi düşünürüz.

Konuya girmeden önce kısaca erken dönem İslam toplumunun sosyo-kültürel ve dinî yapısını, sanat alanındaki birikimini tanımak faydalı olacaktır. Genel olarak baktığımızda İslam öncesi Arap toplumunun çoğu göçebe bir hayat sürmekte olup, az sayıda bir nüfus yerleşik hayatı tanıyıp bilmektedir. Arap Yarımadası'nın güneyinde yerleşmiş Araplar'ın, kuzeydekilere göre yerleşik hayatı daha önce ve daha çok tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Güney bölgesinin en önemli şehirleri Sana, Marib ve Aden'dir. Kuzey Arapları diye bilinen İslâm'ın ilk muhatapları Hicaz bölgesi Arapları ise güneydekilerin aksine genellikle bedevî (göçebe) bir hayat tarzına sahiptirler. Mekke, Taif, Hayber ve Medine de bu bölgenin en önemli yerleşim birimleridir. Hicaz bölgesinde, yerleşik halkın çoğu ticaretle uğraşmaktadır. Medine ve Taif civarında biraz tarımsal üretimden söz etmek mümkündür. Yarımadanın güneyinde ise iklim ve toprak durumu tarım için daha elverişli olduğundan burada ticaretin yanında tarım da önemli bir yer tutmaktadır.¹

Bedevîlik, coğrafyanın sunduğu iklim şartları ile bitki örtüsünün zorlaması sonucu ortaya çıkmış bir yaşam biçimidir. Büyük kısmı çöllerle kaplı topraklarda hayatı sürdürebilmek için, hayvan sürülerinin peşinde sürekli otlak ve su kaynaklarını dolaşmak bir mecburiyet olarak ortaya çıkmıştır.

Halk kan bağına dayanan kabilelere bölünmüştür. Kabile kendi içinde daha alt gruplara ayrılmaktadır. Birey için kabile dayanışması ve kabile kültürü her şeyin üstündedir. Kabilesiz hayat mümkün değildir. Hayatın çok zorlu geçtiği ve herkesi kuşatan merkezî bir devlet otoritesinin olmadığı bu coğrafyada birey için en önemli hayatî güvence kabile dayanışmasıdır. Bir bedevî için kabilesiyle olan hukuki bağlılığını kaybetmekten daha büyük felaket olamaz. Bedevi kültüründe yabancı, bir anlamda potansiyel düşmandır. Birey, kabilesinin dışında hiç kimseye güvenemez. Bu katı kabilecilik anlayışı sebebiyledir ki, yarımada da kabile çatışmaları hiç eksik olmamıştır. Asabiyet sözcüğü ile ifade edilen kabilecilik anlayışının gölgesini hayatın her boyutunda gözlemlemek mümkündür.²

— — — —

¹ N. Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara. 1982, s.27-35, 112-113,152-157; B. Lewis, *Tarihte Araplar*, (çev.H.D.Yıldız), İstanbul 1979, s.17-34; A.Özaydın, "VII. İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadî Hayat/Arap", TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s. 321-323; P. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, C.I, s.34-37, 45-47, 154-156; Y. Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s.18-19, 21

² Lewis, s.27-28; Çağatay, s. 98-102, 128-130; M. Fayda, "Bedevî", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, C.5, s. 313; Hitti, I, s.45-53

Din konusuna gelince, İslam öncesi Arap toplumunda putperest bir din anlayışı egemendir. Kabile ya da kabile gruplarının kendilerine ait özel putları ve tapınma merasimleri vardır. Onlar esasen her şeye egemen üstün bir tanrının varlığını kabul etmekle birlikte bu tanrı ile doğrudan temas kurabilmenin mümkün olmadığına inanıyorlardı. Bu yüzden kendileri adına tanrı ile ilişki kuracak bazı araçlar, putlar edinmişlerdi. Hz. İbrahim tarafından Allah adına, O'nun emri gereği yapılmış olan kutsal mabet Kâbe'nin içi ve etrafı putlarla doldurulmuştu. Kâbe'nin etrafı önemli bir tapınma yeri idi.³

Panayırlı geleneği ile beslenen şiir ve belâğât en önemli sanat uğraşısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Biraz geri planda öne çıkan bir diğer sanat dalı olarak musikiyi de zikretmek mümkündür.⁴ Sanatın diğer alanlarında ve özellikle de mimaride İslam öncesi Hicaz Arapları oldukça geri durumdadır.⁵ Yemen bölgesinde nispeten gelişmiş bir mimari söz konusudur. Mısır, Suriye, Irak ve İran gibi komşu coğrafyalarda ise ileri seviyede göz kamaştırıcı bir mimari birikim mevcuttur.⁶ Bu durum Hicaz Araplarını mimari alanda çevredeki gelişmiş mimari birikimden istifade etmeye sevk etmiş hatta bir anlamda mecbur kılmıştır. Örneğin İslâm'ın doğuşundan az önce gerçekleştirilen Kâbe'nin yeniden inşasını Kureys, Bizanslı Bâkûmu'r-Rumî ile Kıptî bir marangoza havale etmiştir.⁷ Yine İslâm'ın ilk yıllarında Müslüman Araplar imar faaliyetlerinde çok sayıda yabancı usta, işçi ve devşirme malzeme kullanmışlardır.⁸

İslamla birlikte Arap toplumunda çok önemli değişimler meydana gelmiştir. Özellikle din alanında bir devrim yaşanmıştır. Putlar terk edilmiş, dinî hayata, tek bir tanrıya inanma ve tapınma ilkesine dayalı tevhidi bir inanç sistemi egemen olmuştur. Yeni din İslâm'ın getirdiği ilke ve tavsiyeler hayatın her boyutunda önemli değişimler ortaya çıkarmıştır. Kısacası İslam'la birlikte Arabın hayata bakışı ve hayatı yaşayışı önemli ölçüde değişmiştir.

Şimdi yeni din İslam'ı kabul ile birlikte, Arap toplumunda oluşan dinî aksiyon ve duyarlılıklar ile toplumun sosyo-kültürel yapısından kaynaklanan, kökleri İslâm öncesine kadar uzanan, birtakım toplumsal ve kültürel özelliklerin sanat alanındaki yansımalarını, etkilerini tahlil etmeye çalışalım.

³ Lewis, s.27-28; Çağatay, s. 98-109, 158-159; M. Çağrıncı, "VI. İslamdan Önce Araplarda Din/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.316-321

⁴ Çağatay, s. 113, 148-150; N. M. Çetin, "IV.Edebiyat/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.286-291; İ.Aycan, "B.Musiki", Komisyon, Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003, s.111-113

⁵ K. A. C. Creswell, Early Muslim Architecture Umayyads, Vol. I, Oxford 1969, s.40; H. Djait, Al-Kufa, Paris 1986, s.100.; W. B. Kubiak, Al-Fustat, Cairo 1987, s.74; M. Hamidullah, İslam Peygamberi, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, C.I, s.517; Aycan, s.121

⁶ Creswell, I, s.3-4; Kubiak, s.50-57; A. Akarca, Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması, Ankara 1972, s.26-48; İ. H. Bayhan, Şehir Planlaması, İstanbul 1969, s.22-44; H. Gaube, Iranian Cities, New York 1979, s. 12-30; T. Yazıcı, "V.Sanat/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.309-310

⁷ İbn Sad, Muhammed b. Sad, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut,Tarihsiz, C.I, s.145; Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed, Kâbe ve Mekke Tarihi, (çev. Y.V. Yavuz), İstanbul 1980, s.156; İbn Hişam, Abdülmelik b.Hişam, Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi (çev. H. Ege), İstanbul 1985, C. I, s. 257; Y. Can, İslamın Kutsal Mabetleri, Samsun 1999, s.23-24

⁸ F.Erkoçoğlu, "3.İmar Faaliyetleri" Komisyon, Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003, s. 147-206; Y.Can-R.Gün, "Erken Dönem İslam Sanatında Dış Tesirler", İslamiyat, 2004, C.7, S.2, s. 115, 118-119; Y. Can, "İlk İslam Mescidlerine Genel Bir Bakış", Diyanet İlmî Dergi, C. 31, S. 4, Ankara 1995, s. 93-102

SOSYO-KÜLTÜREL VE DİNİ DUYARLILIKLARIN SANATTA YANSIMA BULDUĞU ALANLAR

1. Şehirleşme

İslâmlaşma olgusuyla birlikte Arap toplumunda hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçiş süreci yaşanmıştır. Bunun elbette siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel pek çok sebebi vardır. Fethedilen toprakları elde tutabilmek, oraya hükmedilmek, yeni fetihler için askerî üsler oluşturmak, vergi ve ganimetleri toplayabilmek yanında, yeni dinin gereklerinin eksiksiz ve sağlıklı bir şekilde yaşanabilmesi ve yeni muhataplara öğretilmesi için de yerleşim birimlerine, şehirlere ihtiyaç duyulmuştur.⁹ Konunun dinle ilgili boyutunu biraz açmak gerekirse, Cuma ve Bayram namazının ifa edilebilmesinin şartları arasında, bir yerde ikamet etme şartının aranması ile bu namazların topluca ve şehir hükümünde bir yerde kılınması zorunluluğu, beş vakit namazın da cemaatle kılınmasının teşvik edilmesi,¹⁰ bedevî Müslümanları yerleşik hayata geçmeye teşvik etmiştir. Bunun yanında yeni din İslâm'ın ilkelerinin, yani emir, tavsiye ve yasaklarının muhataplara öğretilmesi ihtiyacı da eğitim-öğretim faaliyetlerini gündeme getirmiş,¹¹ bu durum da yerleşik hayata geçişi olumlu yönde etkilemiştir.

2. Tasvir ve Tezyinat

İslâmlaşma sürecinin, şehirleşme dışında Müslüman Arabın sanat hayatına yansıyan ilk etkisi sanatın önemli bir kolunu oluşturan tasvir konusunda açığa çıkmıştır. Tasvir konusunda İslâmlaşma ile birlikte radikal bir kırılma yaşanmıştır. Bilindiği üzere, İslâm'ın tebliğcisi Hz. Muhammed'in, yeni dini insanlara tebliğ ederken karşılaştığı ilk önemli, temel problem tapınmanın kime, neye ve nasıl yapılacağı konusu olmuştur. Hz. Muhammed Tanrı ile aralarına putları koymuş şirk içindeki bir toplumdan, putlarını terk etmelerini ve yalnızca tek olan Tanrıya, Allah'a inanmalarını istemektedir. Tapınılan putlar ise büyük oranda tasvirin konusudur. Zira çeşitli malzemelerden tapınılan putların tasvirleri yapılmıştır. Hal böyle olunca yeni din İslâm ve onun tebliğcisi Hz. Muhammed, tevhidi inancı ikame için putlara ve dolayısıyla tasvire karşı çıkmak durumunda kalmıştır. Olaya Kurânî amaç ve tarihi koşullar ışığında bakıldığında görülecektir ki, karşı çıkılan şey tapınılan put objesi olmuş tasvirdir. Karşı çıkış, tepki bizatihi mahiyet olarak tasvir olgusuna değildir. Ancak o günkü Arap toplumunda putperestlik dışında, ondan bağımsız olarak gelişmiş bir tasvir sanatı söz konusu olmadığından tepki de ayırım veya istisna ihtiyacı da duyulmamıştır.¹²

⁹ G. Marçais, "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, Melanges d'Histoire et Archeologie de l'Occident Musulman, Alger 1957, Vol. II, s. 219-220; G. E. Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition, 1955, Vol. 57, No 2, s. 141; R. Hassan, "The Nature of Islamic Urbanization: a Historical Perspective", Ekistics, 1971, Vol. 31, No 182, s. 61-62; W. Marçais, "L'Islamisme et La Vie Urbaine", aynı yazara ait, Articles et Conférences, içinde, Paris 1961, s. 59; E. Pauty, "Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, 1951, s. 59

¹⁰ Cuma ve bayram namazının ilgili şartları ile vakit namazlarının cemaatle kılınmasının teşvik edilmesi konusu için bkz. Komisyon, TDV İlmihal, İstanbul 1998, C. I, s.270-271, 294-296, 306

¹¹ Hamidullah, İslam Peygamberi, II, s.827-842; A. Çelebi, İslamda Eğitim Öğretim Tarihi, (çev. A.Yardım), İstanbul 1976, s. 97-98

¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. N. Çam, İslamda Sanat Resim ve Mimari, Ankara 1994, s.30-75; Y. Can, Kur'an'ın Penceresinden Vahiy-Arkeoloji ve Sanat İlişkisi Üzerine Bir Deneme, Samsun 1996, s.41-50; M. Ş. İpşiroğlu, İslamda Resim, İstanbul 1973, s.15-40; O. Keskiöğlu, "İslamda

Tevhidi inancı ikame için tasvire yönelik bu tarihsel, arzı tepki, zamanla yasaklanma illetinin ötesinde, başka ilâve gerekçelerle de ilişkilendirilmiş ve biraz da ihtiyatlı olmak adına sürekli kılınmıştır.¹³ Kimi İslam hukukçuları tasvire yönelik dinî tepkinin gerekçesine, bu sanat dalının faydasız bir iş olup, kısmen israf kapsamında görülebileceği tezini de eklemiştir.¹⁴ Tasvire yönelik tepki, İslam sanatından tasvirin büyük oranda dışlanması sonucunu doğurmuştur. Şimdi bu dışlanma sürecinin İslâm'ın ilk yıllarında yaşanan bazı yansımalarını kısaca zikrelelim.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed Mekke'yi fethettiğinde ilk iş olarak, o zamana kadar Kâbe'nin içinde ve etrafında bulunan Kureyş'e ve diğer kabilelere ait putları kırdırılmıştır.¹⁵ Yine Mekke'nin fethi sırasında, 607-608 yıllarında Kureyş tarafından yeniden inşa edilen Kâbe'nin tavanını taşıyan ahşap direkler üzerine işlenmiş, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İsa ve Hz. Meryem ile melekleri resmeden tasvirler İslam Peygamberi'nin emri ile kazanmıştır.¹⁶ Kanaatimiz odur ki, bu tasvirlerde resmedilen peygamberler de rastgele seçilmemişlerdir. Zira adı geçen peygamberlerden Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail Araplar'ın büyük saygı ve sevgi beslediği, ataları olarak kabul ettiği insanlardır. Resimde Hz. İbrahim, elinde fal okları atar vaziyette, oğlu İsmail ise at üstünde insanlara ödülleri dağıtır şekilde gösterilmiştir.¹⁷ Resme konu olan fal okları eşliğinde ödül dağıtılması olayı, Kuran'a da yansıyan ve yasaklanan eski bir Arap adeti ile ilgilidir.¹⁸ Hz. İsa ve Hz. Meryem'in tasvirlerinin ise Kureyş ile ilgili olmadığını düşünüyoruz. Bu tasvirlerin, Kureyş'in Kâbe'yi inşa işini havale ettiği Bizanslı usta Bâkûmu'r-Rumî ile Kıptî marangoz, ya da inşa işinde kullanılan ahşap malzemeye ilgili olması muhtemeldir. Konu ile ilgili haberde, Kâbe'nin inşasında kullanılan malzemenin, kilise onarımına giden Kızıldeniz sahilinde karaya oturup tahrip olmuş Bizans'a ait bir gemiden tedarik edildiği belirtilmektedir.¹⁹

Kaynaklarda değişik ayrıntılarla karşımıza çıkan bir rivayette İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in, evinde namaz kılarken tam karşısında duran ve üzerinde tasvirler bulunan bir perdeyi ya da örtüyü, kendisini rahatsız ettiği gerekçesiyle kaldırttığı belirtilmektedir. Bu rivayetin bazı varyantlarında geçen bir ilâvede Hz. Aişe'nin söz konusu perdeyi yerinden kaldırıp, bu perdeden yastık yaptığı Hz. Muhammed'in de bu yastıkları kullandığı beyan edilmektedir.²⁰ Zikredilen olayla ilgili ilâve bilginin, yukarıda tasvire yönelik tepki konusunda izah etmeye çalıştı-

→ →

Tasvir ve Minyatürler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1961, C.IX, s.11-23.

¹³ H. Karaman, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, İstanbul 1979, s.65; Yusuf el-Kardavi, *İslâm'da Helal ve Haram*, (çev. M. Varlı), İstanbul 1974, s.174; M. Sabri Efendi, *Meseleler*, İstanbul 1978, s.65-66

¹⁴ Kardavi, s.174; Karaman, s. 65; Sabri Efendi, s. 65-66

¹⁵ Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. M. Fayda), İstanbul 1982, s.57-58; Ezraki, s.160-163; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C.I, s.76

¹⁶ Belazuri, s.58; Ezraki, s.161-162; Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b.Hüseynin, *Mürûcu'z-Zeheb*, Kahire 1964, C.II, s. 278

¹⁷ Mesudi, II, s.278

¹⁸ Çağatay, s.140. İlgili Kuran ayetinde fal okları atılması içki ve kumarla birlikte şeytan işi işler olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Kuran 5/90

¹⁹ Can, *İslamın Kutsal...*, s.23-26, s. 48'de not 32

²⁰ Zebidi, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, (Çev. A. Naim-K. Miras) Ankara 1980, C. 6, s. 414-416; TDV İlmihal, II, s.99-100

ğımız tespitimizi doğrulayan bir boyuta sahip olduğunu hatırlatmak isteriz.

Erken dönem İslâm toplumunda görmeye başladığımız bu tasvirden kaçış süreci, Müslümanlar tarafından basılan paralara, hatta halifelerin giydiği tırazilara kadar uzanmıştır. İlk yıllardaki tasvirli Bizans ve Sasani paralarını kullanan Müslümanların bir süre sonra, kendi paralarını basmaya başladıklarında, giderek artan bir hassasiyetle paralarda tasvire pek yer vermedikleri, paralar üzerinde daha çok dinî ibarelerin yer aldığı görülmektedir.²¹ Esasen Bizans ve İran hükümdarlarına ait bir gelenek olan ve Emevilerle İslâm devlet başkanlarının da giymeye başladığı tıraz denilen cübbeler üzerinde de, Bizans ve İranlılarda olduğunun aksine tasvire yer verilmemiştir.²²

1. Erken Emevi dönemi sikkesi

2. Erken Emevi dönemi sikkesi

3. Halife Abdülmelik zamanında basılmış bir sikke

4. Halife I. Velid zamanında basılmış bir sikke

Erken dönem İslâm toplumunda görülen tasvire yönelik tepki, İslâm'ın varlık, hayat ve Tanrı tasavvuruyla birleşerek, zaman içinde İslâm sanatında yeni açılımlara sebep olmuştur. Bir taraftan vahiy yani Kuran dili olan Arap alfabesiyle "hat" ismiyle bilinen yeni bir sanat uğraşı yaratılırken, diğer taraftan somuttan soyuta doğru yönelmiş, insana aczini, varlığın fizik ötesine taşın boyutunu ve Tanrı'nın büyüklüğünü hatırlatan, nebatî ve hendesî karakterli girift örgülü yeni bir süsleme anlayışı ortaya konmuştur. Emeviler döneminde henüz çimlenme ve oluşum aşamasını yaşayan, Batıların "arabesk" diye isimlendirdikleri bu anlayışın olgunlaşmış bir örneği, Şam Ümeyye Camii'nin geometrik tasarımlı pencere kafesleridir. Kayrahan Seydi Ukba Camii ve Mişatta Sarayı'nda karşımıza çıkan, bir motifin sürekli tekrarıyla oluşturulmuş nebatî süsleme örnekleri ile Hırbetü'l-Mefcer'deki hamamda görülen geometrik desenli mozaik döşemeyi ise zikrettiğimiz oluşumun, henüz olgunlaşmamış ilk adımları olarak mütalaa etmek mümkündür.

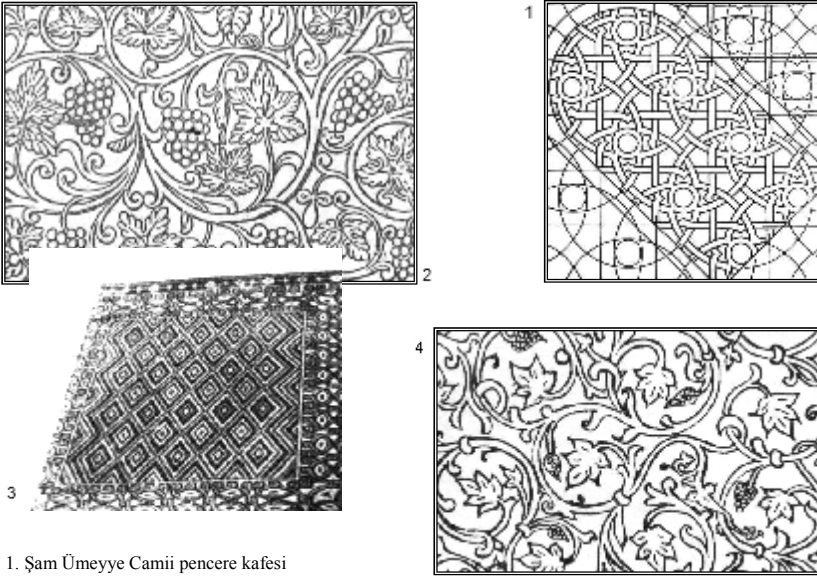
²¹ Belazuri, s. 686; M. Söylemez, Bedevilikten Hadariliğe Küfe, Ankara 2001, s.260-261; İ.Aycan-İ.Sarıçam, Emeviler, Ankara 1993, s.124; H.G. Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1982, s.21

²² B. Üçok, İslâm Tarihi Emeviler-Abbassiler, Ankara 1979, s.53,145-146

3. Kent Dokusu

a) Cuma Camii

Erken dönem İslâm şehirlerinde kentsel yapıyı düzenleyen günümüzdeki belediyeler benzeri kurumlar mevcut değildir.²³ Hisbe teşkilatının ve bu kurumun muhtesip ismiyle bilinen yetkilisinin imar işleriyle ilgili sorunlarla ilgilendiği bilinmekle birlikte, bu kişinin ve kurumunun ilk dönemlerdeki görevinin genel anlamda çirkin ve kötü işleri engellemek, güzel ve iyi işleri teşvik etmek olduğu ve daha çok şehirlerdeki ticari hayatı denetlediği, imar işleriyle de iyi fiil, kötü fiil bağlamında sadece problem söz konusu olduğunda ilgilendiği anlaşılmaktadır.²⁴ Dolayısıyla bir tespit olarak belirtmek gerekirse, erken dönem İslâm kentlerinde, Cuma camii ile darü'l-ımaranın konumu ve kabilelerin oturacağı bölgelerin

1. Şam Ümeyye Camii pencere kafesi
2. Mişatta Sarayı'ndan nebatî süsleme örneği
3. Hirbetü'l-Mefcer hamamdan mozaik döşeme
4. Kayravan Seydi Ukba Camii'nden nebatî süsleme örneği

tespit ve tayininde, halife, vali gibi iktidar sahiplerinin bazı müdahaleleri²⁵ söz konusu olmakla birlikte, kentsel yapıyı belirleyen etken faktör şehir halkının talep ve tercihleri olmuştur. Hal böyle olunca bireylerin ve mensup oldukları

²³ A. Raymond, *Grandes Villes d'Arabes a l'Epoque Ottomane*, Paris 1985, s.119; S. M. Stern, "The Constitution of the Islamic City", *The Islamic City*, ed., A. H. Hourani-S. M. Stern, Oxford 1970, s. 30; K.Goş, "İslam Şehrinin Yeniden Planlanması", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s. 51; G. Marçais, "La Conception des Villes Dans l' Islam", *Revue d'Alger*, 1945, s. 532

²⁴ Y. Z. Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, Ankara 1975, s.51-52, 77-78 vd.; R. Levy "Muhtesip", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, C. 8, s. 532-533

²⁵ Belazuri, s.394, 396, 491, 501; Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Muluk*, Beyrut 1987, C. II, s.479; Makrizi, Ahmed b. Ali, *Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitati ve'l-Asar*, Beyrut Tarihşiz, C.I, s.297; Can, *İslam Şehirlerinin...*, s.50-51, 63, 71

kabilelerin dinî, sosyal ve kültürel hassasiyetleri ile kentsel yapının vazgeçilmez gerekleri, İslâm şehrinin fiziki yapısını birlikte tayin etmişlerdir.

Haftada bir kere Cuma günü cemaatle kılınan Cuma namazına yüklenen büyük önem ve bu namazın şehir hükmünde bir yerleşim biriminde ve aynı zamanda bir belde ya da şehirde yalnız bir yerde kılınması keyfiyeti,²⁶ Cuma camiini İslâm şehir dokusunda belirleyici bir unsur haline getirmiştir. Hz. Muhammed'in şahsında ortaya çıkan imam=hükümdar olgusu ve buna bağlı olarak Cuma camininin üslendiği siyasî misyon da,²⁷ İslâm kentinde Cuma camiinin önemini artıran ilâve bir faktör olmuştur.

İslâm'ın ilk yıllarında Cuma namazının bir belde ya da şehirde yalnız bir yerde kılınması zorunluluğu, Cuma camiini şehrin merkezine oturtmuştur. Zira takdir edileceği üzere, bir şehirde halkın makul bir ölçü ile en kolay şekilde toplanabileceği yer şehir merkezidir.²⁸ Cemaatle kılınması Cuma namazı gibi fıkhi anlamda bir zorunluluk arzetmemekle birlikte, vakit namazlarının topluca kılınmasının tavsiye edilmiş olması nedeniyle, şehrin mahallelerinde mahalle mescitleri kurulmuştur. Bu mescitler de yine aynı gerekçelerle mahallelerin merkezinde yer almışlardır. Gerek şehir merkezindeki Cuma camiinin, gerekse mahalle merkezlerinde konumlanmış mescitlerin önlerinde cemaatin namaz öncesi ve sonrasında kullanımı için meydanlar düzenlenmiştir.²⁹

Cuma namazıyla ilgili, erken dönemlerde geçerli bazı fıkhi şartlar ile caminin formel yapısı arasında ilişki kurulduğu ve erken dönem camilerinin genellikle çok ayaklı bir yapı tarzını benimsedikleri belirtilmektedir. İslâmın doğuşundan itibaren yaklaşık iki asırlık süre içinde bir şehirde yalnız bir camide Cuma namazının kılınması zorunluluğu, Cuma camilerinin artan cemaate bağlı olarak sürekli genişletilmesini gerekli kılmış ve giderek çok büyük mekanlara sahip camiler ortaya çıkmıştır.³⁰ Bazıları, erken dönem camilerinin çoğunun, ilk örneğini "zulla" ismiyle Mescidü'n-Nebi'de gördüğümüz çok ayaklı, ilâveye müsait bir yapı tarzını benimsemiş olmalarının, sürekli genişletilen cami formuna uygun düştüğünü ve tercih edildiğini belirtmektedirler.³¹

Bunun yanında bazı dinî ilkeler ve tavsiyelerin de erken dönem cami mimarisinde etkili olduğu gözlenmektedir. Mısır Valisi Amr, Fustat Camii'ne biraz

²⁶ Bu şart, zamanla şehirlerin fazlaca büyümesi ve buna bağlı olarak tüm cemaati bir camide toplamının zorluğu karşısında yumuşatılmış ve bir şehirde birden çok camide Cuma namazı kılınmasına cevaz verilmiştir. Bkz. V. Zuhayli, İslâm Fıkıh Ansiklopedisi, (çev. Komisyon), İstanbul 1994, C.2, s.381-385; TDV İlmihal, I, s.296-297.

²⁷ M.Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, (çev. İ.S.Sırma), İstanbul 1981, s.56, 64-88; J. Sauvaget, La Mosquée Omeyyade de Medine, Paris 1957, s. 122-125; N. Çam "İslâm'da Bazı Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", Vakıflar Dergisi, 1988, Sayı 20, s.377-378; Y. Can, "Cuma Mescidi-Darü'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, Sayı 8, s. 128

²⁸ İnsanlık tarihi boyunca, sadece cami değil, başka dinlere ait mabetlerin de genellikle yerleşim birimlerinin merkezinde konumlandıkları görülmektedir. Bkz. A. E. Egli, Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları, Ankara 1957, s.200

²⁹ Can, İslâm Şehirlerinin ..., s.55, 65, 77, 112

³⁰ Çam, a.m., s.378-379

³¹ O. Grabar, İslâm Sanatının Oluşumu, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1988, s.90; Çam, a.m., s.379. Öte yandan çok ayaklı yapı tarzına, Arapların pek de yabancı olmadıkları "sakife" diye bilinen, sundurmaya benzer bir forma sahip gölgeliği kullandıkları bilinmektedir. Bkz. Taberi, II, s.241

yüksekçe bir minber yaptırmıştır. Hz. Ömer, hutbe sırasında, cemaatin Amr'ın ayakları altında kaldığı gerekçesiyle bu minberi İslâmî edebe, tavazua aykırı bulmuş ve yüksekliğinin biraz azaltılmasını istemiştir.³² Yine camilerde cemaatle namaz kılınırken, ön safta namaza durmanın teşvik edilmiş olması,³³ özellikle erken dönem camilerinin planlama olarak, daha çok enine gelişmiş bir düzenlemeyi tercih etmelerine vesile olmuştur.³⁴ Bu konuda ayrıca Hz. Muhammed tarafından kurulan Mescidü'n-Nebi'nin formunun, daha sonra inşa edilen camilerde, Peygamberin sünnetine uyma adına, misyon ve form olarak örnek alındığını ve bu tutumun da erken dönem cami mimarisini etkileyen önemli bir faktör olduğunu belirtmek isteriz.

b) Darü'l-İmara

Erken dönem İslâm toplumunda din işleriyle devlet işlerinin tek elden yürütülmüş olması, devlet başkanı ile valilerin oturduğu darü'l-imarının şehir merkezini oluşturan Cuma camiiinin yanı başında konumlanmasına sebep olmuştur. Bilindiği üzere, İslam Peygamberi Hz. Muhammed Medine'ye hicret sonrasında, kendisine inananlarla birlikte devletini kurmuştur. Toplumuna hem dinî önderlik hem de siyasî önderlik yapmıştır. İki farklı görevi üstlenmesi sebebiyle onun Medine'de oturduğu ev ile cemaatına imamlık yaptığı cami yan yana inşa edilmiştir.³⁵ Erken dönem İslâm kent dokusunun bu iki önemli unsurunu, Hz. Muhammed'den sonra da aynı gerekçelerle, fonksiyonellik ve nebevi gelenek gereği pek çok İslâm şehrinde yan yana konumlanmış olarak buluruz.³⁶ Devlet başkanı ya da vali=imam olgusunda kaynaklanan bu birliktelik, zamanla fonksiyonelliği öne çıkaran formal bir yapısal düzene de ulaşmış görünmektedir. Basra, Kûfe ve Fustat örneklerinde olduğu gibi, Cuma camiiinin kiblesi tarafına alınan ve camiye bitişik olarak inşa edilen darü'l-imaradan, caminin kible cephesinde açılan küçük özel bir kapı vasıtasıyla, devlet başkanı ya da valinin kolay ve güvenli bir şekilde camiye girişi sağlanmıştır. Ayrıca cami içinde, kible cephesine yakın bir konumda, devlet başkanı ya da vali ile yakınlarının güvenli bir şekilde namaz kılabilmesi için "maksûre" isimli özel mimarî bir birim oluşturulmuştur.³⁷

Cami darü'l-imara beraberliği, dolaylı bir şekilde darü'l-imaraya bağlı divanlar, emirlik hamamı ve beytü'l-mal gibi diğer idari nitelikli mimari unsurların da darü'l-imara ile birlikte cami etrafında yer alması sonucunu doğurmuştur.³⁸

İslam Peygamberi Hz. Muhammed ile başlayan yönetim anlayışının sonucu

³² E. Reitemeyer, *Die Stadtgründungen der Araber im Islam*, Munich 1912, s.105; Erkoçoğlu, s.164

³³ Zebidi, 2, s.575

³⁴ Genel bir eğilim olarak camiler enine gelişmiş bir formu tercih ederken, Hıristiyan mabedi kiliseler, o dinin ayin icra düzenine bağlı olarak, boyuna gelişmiş bir mekan düzenlemesine sahip olmuşlardır. (Y. Demiriz, "Erken İslam Sanatı", <http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/islam-sanati.htm>, s.1; Çam, a.m., s. 375)

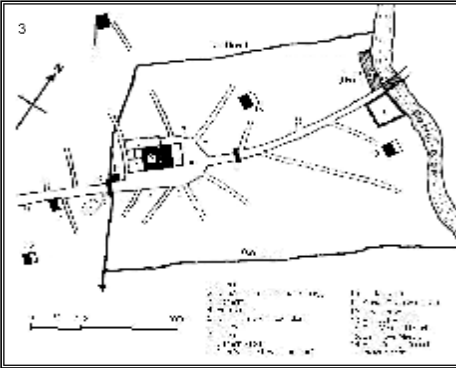
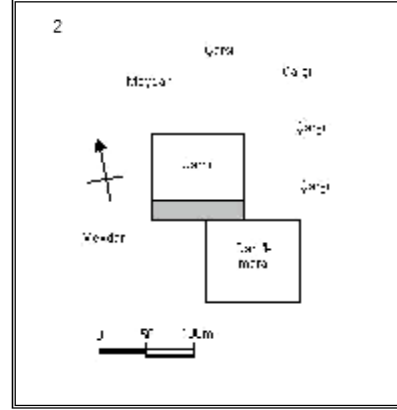
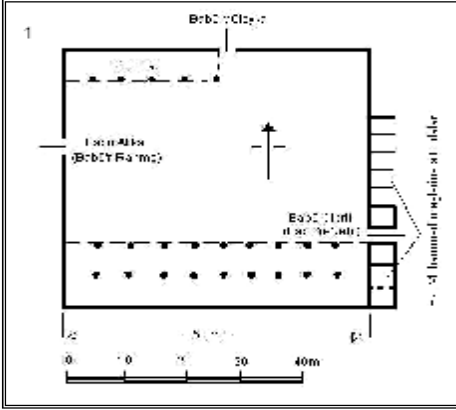
³⁵ İbn Sad, I, s.240, 499-500; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *İslam Tarihi*, (Çev. A. Ağırakça-A. Özyayın ve Diğerleri), İstanbul 1985, C. II, s.109; Samhudi, Nureddin Ali b. Abdullah, *Hülasatü'l-Vefa*, Medine H. 1285, 131-145; Creswell, I, s. 7-9

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.Can, "Cuma Camii-Darü'l-İmara..." ; Can, *İslam Şehirlerinin...*, s.45, 56, 65, 72, 76, 80, 103-112

³⁷ Belazuri, s.396-397,499; Can, *İslamın Kutsal...*, s.103-104; Can, "Cuma Camii-Darü'l-İmara..." , s.124-126

³⁸ Can, *İslam Şehirlerinin...*, s. 56,65,111-112

olarak karşımıza çıkan cami darü'l-ımarâ beraberliğinin, Emeviler döneminin ortalarından itibaren zedelendiği ve son dönem Emevi halifelerinden bir çoğunun bu beraberliği devam ettirmedikleri gözlenmektedir.³⁹

1. Mescidü'n-Nebi ve Hz. Muhammed'in eşlerine ait odalar (Y. Can, İslamın Kutsal Mabetleri)
2. Kûfe Camii ve Darü'l-İmarası (H. Djait, Al-Kufa)
3. H. I-II/M.VII-VIII. yüzyıllarda Basra şehir merkezi (Y.Can, İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı)

Bu durumun elbette bazı sebepleri vardır ve konunun öncelikle toplumda yaşanan değişimlerle yakın ilişkisi olmalıdır. Ganimet mallarıyla ve fetihle ulaşılan yeni kaynaklarla zenginleşen devletin yöneticileri, kalitesi yüksek binalar yaptırmaya, yani mimariye kaynak ayırabilecek duruma gelmişlerdir. Ayrıca fethedilen Bizans ve İran topraklarında karşılaşılan seviyesi yüksek mimari karşısında hissedilen duygular da onları mimaride atılım yapmaya, Bizans ve İran mimariyle yarışa sevk etmiştir.⁴⁰ Bunların yanında, zikrettiğimiz etkenlere ilâve olarak, Emeviler döneminde, bilhassa dönemin ortalarından itibaren bazı İslâmî hassasiyetlerin zayıflaması, eğlence ve işret alemlerinin yönetici sınıf arasında yaygınlaşması,⁴¹ darü'l-ımarânın fonksiyonel olarak Cuma camii yanından alınarak halkın nüfuzundan uzak noktalara, çöllere taşınması sonucunda etkili olmuştur.

³⁹ Can, "Cuma Camii-Darü'l-İmarâ..." , s.127-128

⁴⁰ Çam, a.e., s.171; Grabar, s.68; A.E. Bekaç, "F. Sanat/Emeviler", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, C.11, s. 106; Aycan, s.114; J. Pedersen, "Mescid", İslam Ansiklopedisi, İstanbul. 1993, C. 8, s. 24

⁴¹ Aycan-Sarıçam, s.26, 72-87, 90, 93; Aycan, s.111; Söylemez, s. 311-318; Yurdaydın, s.19-20; Hitti, C.2, s.358

Bu dönemde kimi halifelerin devlet işlerini zaman zaman çölde, vahalarda, kendileri için inşa ettirdikleri malikanelerde yürütmeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Kanaatimiz odur ki, işret ve eğlenceye düşkün idareciler, halkın gözetim ve denetiminden, dolayısıyla tepkisinden uzak kalabilmek için, halktan uzakta, şehir dışında ikamet etmeyi tercih etmiş olmalıdırlar. Saraylardan bazılarının iç tezvina-

1. Emevi yapısı çöl sarayı Kusayr-ı Amra

2. , 3. Kusayr-ı Amra'dan erotik tasvirler

tında yer alan erotik tasvirler ile rakseden ve müzik aleti çalan figürleri tezimizi güçlendirerek unsurlar olarak görmek mümkündür.⁴² Grabar da dolaylı bir şekilde izaha çalıştığımız hususu doğrular bir tespitte bulunmaktadır. O, çölde kurulmuş saraylar ile kent içinde bulunan sarayları mimari dekorasyon açısından kıyaslayarak, kent içindeki sarayların oldukça sade kaldıklarını ifade etmekte ve bu durumun, hükümdarların kent içi saraylarda gösterişten kaçındıklarını ortaya koyduğunu söylemektedir.⁴³

Daru'l-ımaranın Cuma camii'nin yanından alınarak çöllere taşınmasında, ba-

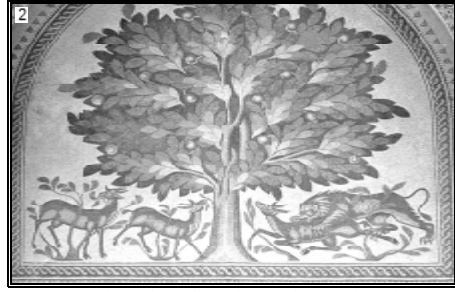
⁴² Çam, a.e., s.181; S.K.Yetkin, İslam Mimarisi, Ankara 1965, s.30-39; Grabar, s.124-126. Çam, Emevi saraylarındaki resimlerde görülen dini aykırılıkların onların hayat anlayışlarını yansıttığını söylerken, Grabar söz konusu sarayları keyif sürülün yapılar olarak nitelermektedir. Bkz. Çam, a.e., s.181; Grabar, s.71

⁴³ Grabar, s.127

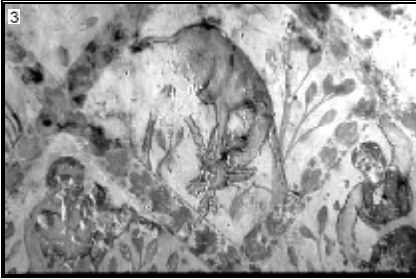
zılarının da belirttiği gibi, Arap idarecilerin geçmiş kültürlerinde var olan bedevî yaşam tarzına özlem duymalarının da önemli payı olmalıdır.⁴⁴ Henüz büyük çoğunluğu kentli olamamış, kentli olanlarının da geçmişle zihinsel bağlarının hala canlı ve diri olduğu bir toplum için bu normal bir olgudur. Çölde kurulmuş Emevi saraylarından bazılarının av köşkleri olarak vasıflandırılmasını ve bazı saray süslemelerinde gördüğümüz deve ve av tasvirlerini⁴⁵ de bu bağlamda deliller olarak mütalaa etmek mümkündür. Grabar kimi sarayların iç mekan tasarımlarında görülen sadeliği ve konfora ilişkin hiçbir belirtinin bulunmayışını, bir ihtimal olarak, Emevi hükümdarlarının bedevî kültürüne olan yakınlığına, ilgisine bağlamaktadır.⁴⁶

1. Kusayr-ı Amra'dan deve tasviri

2. Hirbetü'l-Meşcer'den av hayvanlarıyla zenginleştirilmiş bir tasvir

3. Kusayr-ı Amra'dan av hayvanı muhtevî bir tasvir

4. Kasrü'l-Hayri'l-Garbi'den bir av sahnesi tasviri

İsrafın ve lüksün din tarafından reddedilmesi, yanlış bulunması, mimari üzerinde etkili olmuş ve erken dönemde yapılan veya yapılmak istenen bazı lüks darü'l-imaralar, bu konuda fazlaca duyarlı idarecilerin tepkisine maruz kalmıştır. Örneğin Hz. Ömer'in Küfe Valisi Sad b. Ebi Vakkas, Küfe'de, devşirme süslü bir kapı ile donatılmış biraz görkemli bir emirlik sarayı yaptırmış, durumu öğrenen Hz. Ömer, halk sıradan evlerde otururken, valinin böyle gösterişli bir saray yaptırmasına karşı çıkmış ve sarayın yakılarak tahrip edilmesini emretmiştir.⁴⁷ Bu konudaki bir diğer haber halife Ömer b. Abdülaziz dönemiyle ilgilidir. Dönemin Basra Valisi Adiy b. Ertat, valilik konağının üst kısmını yükseltmek ve yapıya

⁴⁴ Grabar, s.111-112, 117-118; L.V.Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" (çev. İ. Kutluer) İslam Tarihi, ed. P.M. Holt-B.Lewis-A.K.S. Lambton, İstanbul, 1997, C. I, s. 112; Beksaç, s.105; G. Marçais, "La Conception...", s.527

⁴⁵ Yetkin, s.30-45; Vaglieri, s.112. Bedevî Arabın hayatında av önemli bir yer tutmaktadır. Bkz. Özaydın, s.322; Yazıcı, s.313.

⁴⁶ Grabar, 116-117

⁴⁷ Belazuri, s.398; Taberi, II, s.479; İbnü'l-Esir, II, 484

çardaklar ilâve etmek istemiş, fakat halife bu işe, israf olur, hakkaniyet duygusu zedelenir gerekçesiyle müsaade etmemiştir.⁴⁸

c) Çarşı

Cuma camii'nin yakın çevresi çarşılarla kuşatılmıştır. Konum bakımından, Cuma camii ile çarşılar arasında istisna kabul etmeyen bir birliktelik, bir yakınlık söz konusudur.⁴⁹ Camiye gelen cemaatin potansiyel müşteri olarak düşünülmüş olması, bu konumlanmanın en önemli etkeni olmalıdır. Caminin yer aldığı şehir merkezinin sunduğu ulaşım kolaylığı ile güvenlik duygusunu da ilâve etkenler arasında saymak mümkündür. İslâm şehrinde ticaret ve çarşılar çok önemli bir yere sahiptir. Kanaatimiz odur ki, İslâm şehrinde ticaretin öne çıkmasının ve cami-çarşı ilişkisinin bazı özel sebepleri de vardır.

Bilindiği üzere, Araplar özellikle de İslâm'ın ilk muhatabı olan Hicaz Arapları İslâm öncesi dönemden beri ticari faaliyetlerle yakından ilgilidirler. Bunun yanında erken dönem İslâm coğrafyası da ticari yollar üzerinde bulunmaktadır.⁵⁰ Bunlara ilâveten, ticaret, erken dönem İslâm dünyasında din ile din büyüklerinin nezdinde itibarlı bir yere sahip bulunmaktadır. Örneğin dinî naslarda faiz reddedilirken ticaret meşru önemli bir iş kolu olarak vasıflandırılmaktadır.⁵¹ Ayrıca bilindiği gibi, Hz. Muhammed ile eşi Hz. Hatice, Hz. Ebubekir, Hz. Osman ve daha pek çok önde gelen seçkin Müslüman ticaretle uğraşmışlardır.⁵² Öte yandan İslâm şehirlerinde çok belirgin bir özellik olarak öne çıkan cami+çarşı beraberliği dinî bir boyuta da sahip görünmektedir. Örneğin kimi İslam hukukçusu, bir yerde Cuma namazının kılınabilmesinin şartları arasında sayılan, yerleşim birimi şartını izah ederken, o yerde temel ihtiyaçların karşılanabilmesini ve ticaret yapılıyor olmasını zorunlu görmektedir.⁵³

d) Mahalle

Arap toplumunda mevcut güçlü kabile kültürü, şehirlerin mahalle düzeninin kabile esasına göre şekillenmesini zorunlu kılmıştır. D. Kuban'a göre İslâm şehrinin en belirgin özelliği onun mahallelere bölünmesidir. Bunu doğuran etken ise toplumda mevcut dinî ve etnik ayrılıklardır.⁵⁴ Erken dönem İslâm şehirlerinin hemen hepsinde halk, şehrin mahallelerine kabile esasına göre yerleştirilmiştir. Şehir adeta kabile ya da birbiriyle akraba kabile gruplarından oluşan kantonlara ayrılmış gibidir.⁵⁵ Örneğin bir habere göre, Fustat'ta kuruluşu takip eden ilk yıllarda, kabilelerin oturdukları mahalleler birbirinden boş sahalara ayrılmıştır.⁵⁶ Bir başka haberde ise mahalleler arasındaki ayırımın kazıklarla belirlendiği riva-

⁴⁸ Erkoçoğlu, s.173

⁴⁹ Can, İslam Şehirlerinin ..., s.123-133. Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. T. Yüksel, İslamın İlk Döneminde Ticari Hayat, İstanbul 1999

⁵⁰ Çağatay, s.112, 152-157; Lewis, s.17-34; Hamidullah, İslam Peygamberi, I, s. 999-1014; Watt, s.8-10; Özyayın, s.323

⁵¹ Kuran 2/275; Zebidi, C. 6, s.336-350, 369-371

⁵² İbni Hişam, I, s.250; H. İ. Hasan, Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (çev. İ. Yiğit ve S. Gümüş) İstanbul 1985, C.I, s.100,266; Çağatay, s.154-157

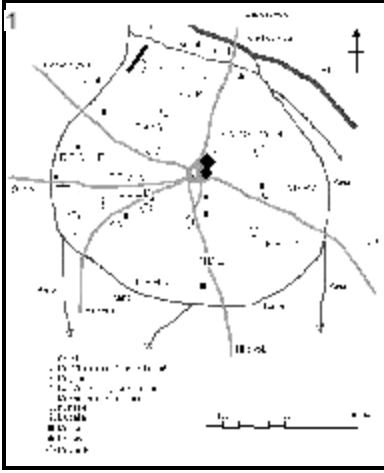
⁵³ Zebidi, 3, s. 44-45 Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Munich 1912,

⁵⁴ D.Kuban, Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul 1995, s.166

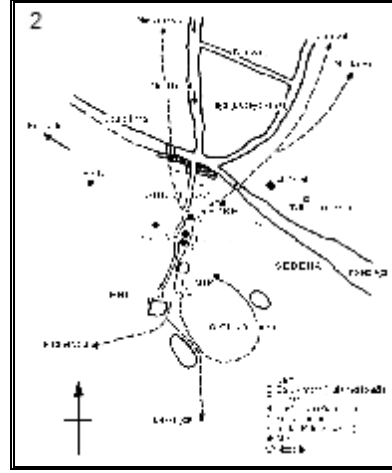
⁵⁵ Geniş bilgi için bkz, Can, İslam Şehirlerinin..., s. 36,40, 54, 64, 71, 80, 133-136

⁵⁶ Reitemeyer, s.104; M. Raitcheutch, Le Caire, Caire 1971, s.18; J. Jomier, "Al-Fustat", Encyclopedie de l'İslam, Paris 1977, Tome II, s. 980

yet edilmektedir.⁵⁷ Küfe’de de ilk yıllarda, kabilelerin şehir merkezine ulaşımını sağlayan ana yollardan bir kısmının, ulaşım yanında ikinci bir işlev olarak, bazı kabilelerin ikamet mahallelerini birbirinden ayırdıkları anlaşılmaktadır.⁵⁸

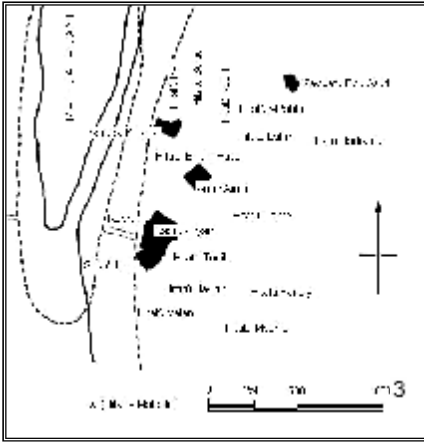

1. H.I-III./M.VII-IX. yüzyıllarda Küfe
(L. Massignon, "Explication du Plan de Kufa",
Opera Minora III)

2. H.I-IV./M.VII-X. yüzyıllarda Basra
(L. Massignon, "Explication du Plan de Basra",
Opera Minora III)

Fetihlerle birlikte farklı din ve ırklara mensup toplulukların da İslam toplumuna dahil olması, şehirlerde gördüğümüz kabile = mahalle esasına dayanan ayırma, farklı din ve ırk ayırımını da ilâve ettirmiştir. Örneğin ilk dönemlerde Küfe’de Yahudiler ve Hıristiyanlar’a ait iki ayrı mahalle bulunuyordu. Hıristiyanlar’a ait mahalle Daru’r-Rumîyyun ismiyle biliniyordu.⁵⁹

3. İlk yıllarda Fustat (M. Raitcheutch, Le Caire)

Erken dönem İslâm şehirlerinde her mahallenin, daha doğru bir ifadeyle her kabilenin kendine has bir mescidi ve mezarlığı mevcuttur. Mescit ve mezarlıklar çoğu kere kabilenin adıyla anılmaktadır.⁶⁰ Bu durum, İslâm öncesi Arap toplumunda mevcut güçlü kabilecilik anlayışının, kentsel düzenlemede açığa çıkmış bir diğer yansımasıdır.

Toplum nezdinde mevcut, üstünlük ve saygınlıkla ilgili kabullere dayanan toplumsal statü farklılığı, kabilelerin şehir dokusu üzerindeki konumlarında

⁵⁷ M. Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977, s.89

⁵⁸ Taberi, II, s.479-480

⁵⁹ Söylemez, s.59, 61, 64

⁶⁰ Can, İslam Şehirlerinin..., s.41, 55, 61, 66, 68-69, 72, 81, 108, 143

belirleyici olabilmektedir. Örneğin Kureyş, Hicaz veya sancak ehli olarak isimlendirilen ilk Müslümanları ve yönetici sınıfı muhtevi kabile grubu pek çok şehirde camiye yakın bir konumu işgal etmiştir.⁶¹

İslam şehrinde Cuma camii, darü'l-imara ve çarşıların bulunduğu merkezî bölge, kabile kültürünün pek etkili olamadığı nötr bir sahadır.⁶² Zira geceleri kısmen ikamet edilmeyen, iş ve dükkan sahibi farklı kabile mensubu kişilerin bulunabildiği bu bölge, şehir halkının müştereken sahiplendiği bir yerdir. Merkezî bölgede, bahsettiğimiz gerekçelerle, kabile kültürü ile aile hayatının gizliliğini esas alan mahremiyet anlayışına dayalı çıkmaz sokak, avlu duvarlarıyla özel hayatın dışında tutulmaya çalışılmış şehir içi yol düzeni ve avlulu ev formu gibi biraz sonra aşağıda değineceğimiz kentsel düzenlemeleri ve yapısal tasarımları görebilmek pek mümkün değildir. R. Berardi'nin ifadesiyle, ikamet bölgeleriyle merkezî bölge arasında görülen fonksiyonel ayırım tabii olarak kentsel dokuya da yansımıştır.⁶³ Erken dönem İslam şehrinde açığa çıkmış, merkezî bölge ile ikamet bölgesi arasındaki bu güçlü ayırım hukuk alanında da dikkate alınmış görünmektedir. Örneğin dönemin bazı hukukçularına göre bir şehirde işlenen suç, merkezî bölgede işlenmişse sorumluluk iktidara, ikamet bölgesinde işlenmişse, suç mahallinde oturanlara aittir.⁶⁴

e) Şehir İçi Yol Düzeni

Cuma camiinin merkezî konumuyla birleşen güçlü kabilecilik anlayışı, İslam şehrinde camiden etrafa doğru dağılan ışınsal formda bir anayol şebekesi ortaya çıkarmış görünmektedir.⁶⁵ Her kabilenin kendilerini şehir merkezindeki Cuma camiine ulaştırarak özel bir yola sahip olma eğilimi bu sonucu doğurmuş olmalıdır. Esasen bu sonuca başka bir vecheden bakıldığında, ışınsal ana yol düzenini, son derece tabii, rasyonel bir olgu olarak görebilmek de mümkündür. Zira şehir merkezini teşkil eden camiye gidiş ve camiden tekrar ikamet mahalline dönüş, işin tabiatı gereği ışınsal ana yol tersimini biraz da zorunlu kılmaktadır. Anayollardan ayrılan tali yollar tıpkı bir ağacın dalları gibi ikamet bölgelerinin ulaşımını sağlamaktadır.⁶⁶ Her anayol tali kollarıyla birlikte şehrin bir bölgesinde konulanmış belirli bir kabile ya da kabile grubuna hizmet etmektedir. Nitekim K. Yasufumi de İslam şehirlerinde görülen bu ağaca benzer yol sisteminin önemli oranda toplumun sosyal yapısıyla ilgili olduğunu belirtmektedir.⁶⁷

Şehir içi yol şebekesinde yolun genişliği, hizmet sunduğu grubun büyüklüğüne küçüklüğüne göre değişmektedir.⁶⁸ Bu durum kendi içinde tedrici olarak kü-

⁶¹ Belazuri, s.406-409; Makrizi, I, s. 297; Yakut, Şihabuddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemü'l-Buldân, Beyrut 1957, C.IV, s.421; Salih Ahmed el-Ali, Hitatü'l-Basra ve Mintikatüha, Bağdat 1986, s.82, 93;

⁶² Söylemez, s.44; G.Marçais, "La Conception..." , s.532

⁶³ R. Berardi, "Signification du Plan Ancien de la Ville Arabe", La Ville Arabe Dans l'Islam , ed. D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982, s. 172

⁶⁴ Bkz. Raymond, s.173

⁶⁵ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 37, 57, 66, 72-73, 81, 116-117, şek. 13, 15, 28, 29

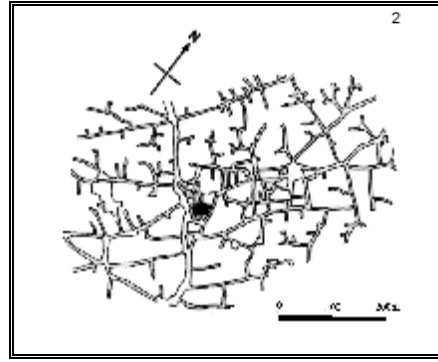
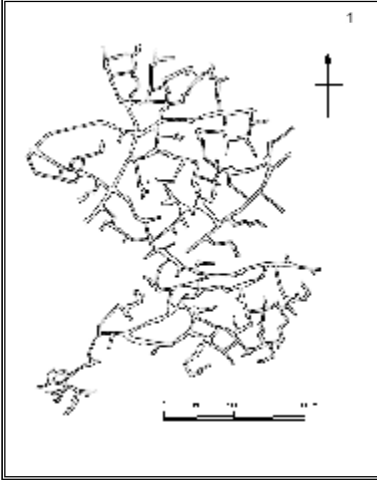
⁶⁶ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 122, şek. 22, 24, 33, 35, 60

⁶⁷ K. Yasufumi, "Street Networks and Open Space in Islamic Cities" ,Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989 , Vol. I, s.317

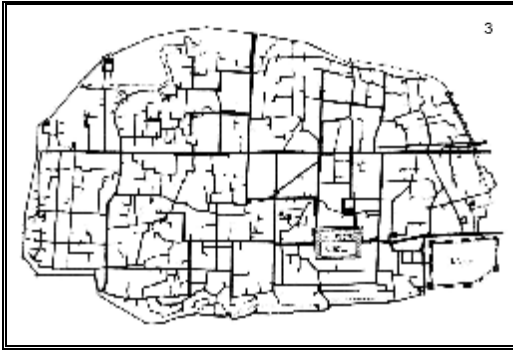
⁶⁸ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 122-123 ve aynı esere ait şek. 22, 24, 60

çülebilen, alt gruplara ayrılabilen kabilecilik anlayışıyla ilgili olmalıdır.

İslâm şehrinde sokaklar genellikle dar tutulmuştur. Sokak sadece geçiş imkanı veren bir yol olarak düşünülmüştür.⁶⁹ Kaynaklarda geçen bir hadiste, sokak genişliğinin 7 zira yapılması tavsiye edilmiştir.⁷⁰ İslâm hukukçuları bu genişliği iki yüklü devenin çarpışmadan geçebileceği bir genişlik olarak yorumlamışlardır.⁷¹

1. Fustat'ta yol düzeni (A. Gabriel-A. Bahgatbey. Les Fouilles d'al-Foustat)
2. Eski Kayravan'da yol düzeni (A. Lézine. "Le Plan Ancien de la Ville de Kairouan", REI XXXV)

3. Fetihden epey sonra Şam'da yol düzeni (H. Gaube, Iranian Cities)

4. Şam'da bir mahallenin yol düzeni (A. Raymond, Grandes Villes Arabes...)

İslâm şehrinde cadde ve sokaklar düzgün bir planlama arzuetmezler.⁷² Kentsel yapıyı düzenleyen kurum veya yetkililerin olmayışı bu sonucu hazırlayan en önemli etken olmalıdır. Bazıları şehir içi yolların eğri büğrü tersimini ve sokakla-

⁶⁹ Can, İslâm Şehirlerinin..., s. 56, 66, 73, 115, 121; G. Marçais, "L'Urbanisme...", s.227; J. L. Abu-Lughod, "What is Islamic About a City? Some Comparative Reflections", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989, Vol. I, s. 203-204; Raymond, s.214

⁷⁰ Zebidi, 7, s.413

⁷¹ Raymond, s.214; B. S. Hakim, Arabic-Islamic Cities : Building and Planning Principles, London 1986, s.20-21, 24

⁷² Can, İslâm Şehirlerinin..., s. 119-120, şek. 33, 35, 50, 53, 56

rın dar tutulmuş olmasını iklim şartlarıyla izah etmeye çalışmaktadırlar. Onlara göre, bu düzenleme anlayışı, rüzgarın tozları havaya kaldırmasını önlemekte ve gölgelik alanlar sağlayarak sıcak iklim şartlarını hafifletmektedir.⁷³

Çıkma sokakların çokluğu, İslâm şehrinin yol sisteminde gördüğümüz en belirgin özelliklerdendir.⁷⁴ Fetihle ele geçirilmiş son derece düzgün yol tersimine sahip Şam ve Halep gibi şehirlerde bile zamanla çok sayıda çıkma sokak oluşturulmuştur. Örneğin fethin ilk yıllarında son derece düzgün, ızgara tarzında bir yol sistemine sahip Şam'da, Osmanlı dönemine uzanan süreç içinde, çok sayıda çıkma sokak oluşturulmuş olup, çıkma sokaklar adı geçen döneme geldiğinde, toplam yol uzunluğunun %43.1'ine ulaşmıştır.⁷⁵ Pek çok araştırmacının belirttiği gibi, çıkma sokağın oluşumunu besleyen iki önemli faktör söz konusu olup, bunlar kendi içinde boylara ve aile gruplarına ayrılan kabilecilik anlayışı ile daha çok dinden kaynaklanan, özel hayatın yani aile hayatının gizliliği demek olan mahremiyet anlayışıdır.⁷⁶ Belirli bir sokak üzerinde oturan aile grubu, kabilecilik ve mahremiyet anlayışından kaynaklanan dürtülerle, sokağı ucundan kapatarak yabancıların kendi ikamet bölgelerine girişini önlemeyi düşünmüş ve böylece ikamet mahallerini güvenli ve kendilerine ait kılmaya çalışmışlardır.

Çıkma sokak olgusu daha çok şehrin ikamet bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Kabilecilik ve mahremiyet anlayışının pek etkili olamadığı şehrin merkezî bölgesinde çıkma sokaklara daha az rastlanılmaktadır.⁷⁷ Bazıları şehrin merkezî bölgesinde çıkma sokak olgusuna az rastlanılmasını, ışınsal anayol formunun zorunlu teknik bir sonucu olarak da görmektedirler.⁷⁸

Yaygın olmamakla birlikte, erken dönem İslâm şehrinin yol düzeninde, cadde ve sokaklar üzerinde kurulmuş kapılardan söz edilmektedir.⁷⁹ Bu kapıların hiç kuşkusuz öncelikli olarak güvenliği temine hizmet ettiğini düşünüyoruz. Bununla beraber özellikle ikamet bölgelerinde yer alan sokak kapılarının güvenliği temininin ötesinde güçlü kabilecilik ve mahremiyet anlayışının etkisiyle ikamet mahallinin hususiliğini azamiye çıkarma gayetinin bir yansıması olarak da görmek mümkündür.

Erken dönem İslâm şehrinde cadde ve sokakların kenarları binaların cepheleriyle değil, üzerinde sadece hane kapısının yer aldığı avlu duvarlarıyla belirlenmiştir. Sokak, adeta kenarlarına çekilmiş çıplak avlu duvarlarıyla yalıtılmış ve özel hayatın dışına itilmiştir.⁸⁰ Asırlardır devam eden bu yol düzeni karşısında

⁷³ Makrizi, I, s.339; Raymond, s.185

⁷⁴ Can, İslam Şehirlerinin..., s. 117-119 ve aynı esere ait şek. 22, 24, 33, 35, 50, 51, 52, 53, 56

⁷⁵ Raymond, s.186 ; Can, İslam Şehirlerinin..., şek.21, 22, 23, 24

⁷⁶ Raymond, s.185; Yasufumi, s. 317

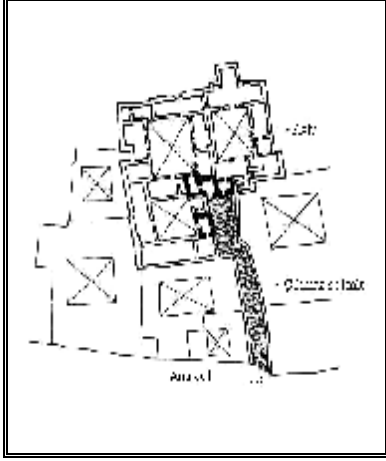
⁷⁷ Raymond, s.186; Can, İslam Şehirlerinin..., şek. 21, 23, 52, 53, 58

⁷⁸ R. Stewig, İstanbulda Çıkma Sokak ve Gecekondu Meselesi, (çev. R.Turfan-M.Ş.Yazman) , İstanbul 1966, s.8; M. Armağan, Şehir Asla Unutmaz, İstanbul 1996, s.107-108

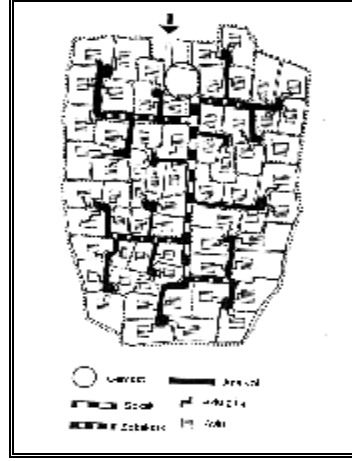
⁷⁹ A. Gabriel-A. Bahgat Bey, Les Fouilles d'al-Foustat, Paris 1921, s.33-34; Berardi, "Signification...", s.169, 183 ; el-Ali, s.117

⁸⁰ D. Chevallier, "Sang des Villes, Sang des Peuples", La Ville Arabe Dans l'İslam, ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis, 1982, s.544; S. el-Haslul, "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralların Rolü", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s. 97; J. Hidenobu, "Microcosm of the Family Around, The Courtyard" ,Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989, Vol.II, s. 396; M. J. Daunton, "The Social Meaning of Space: The City

hissettiğini ifade için, D. Chevallier “cephesiz bir sokakta ilerleyiş” tabirini kullanırken,⁸¹ R. Berardi “şehrin içindeyim, fakat bu iç beni dışarıda bırakıyor ve kendimi şehrin dışında hissediyorum” demektedir.⁸²

Eski Tunus'ta bir çıkmaz sokak (R. Berardi, “Espace et Ville en Pays d’Islam”, L’Espace Social de la Ville Arabe)

Eski Cezaire'de bir ikamet mahallinin yol düzeni (E. Wirth, “Villes Islamiques, Villes Arabes...”La Ville Arabe Dans l’Islam)

Kaynaklarda zikredilen bir haberde, mahremiyeti korumak adına, bir sokak üzerinde yer alan evlerin sokağa açılan hane kapılarının karşılıklı olarak birbirine bakmamasına dikkat edildiği, bu hassasiyeti dikkate almayan evlerin ise şikayet halinde yıktırıldığı belirtilmektedir.⁸³

f) Konut

Erken dönem İslâm toplumunda avlulu ev formunun giderek artan bir dozda fazlaca benimsendiği görülmektedir.⁸⁴ Avlulu ev formu, esasen çok eskilerden beri Akdeniz, Eski Doğu, Antik Batı, Orta Asya ve muhtemelen Arap Yarımadası'nda da bilinen bir tasarımdır.⁸⁵ Ancak öyle anlaşılıyor ki, İslâmiyet'le birlikte erken dönem İslâm toplumu bu ev formunu, İslâm'ın biçimlendirdiği yeni hayat anlayışına uygun düşen bir düzenleme olarak algılamış ve severek benimsemiştir.⁸⁶

→ →

in the West and Islam”, Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989, Vol. I, s. 27

⁸¹ Chevallier, s.544

⁸² Berardi, “Signification...”, s.181

⁸³ Grunebaum, s.148; Hassan, s.110; Söylemez, s.86-87

⁸⁴ Chevallier, s.544; R. Berardi, “Espace et Ville en Pays d’Islam”, L’Espace Social de La Ville Arabe, ed. D. Chevallier, Paris 1979, s. 107; el-Haslul, s.97; Hassan, s.110; Raymond, s.306; Hidenobu, s.395-398

⁸⁵ E. Wirth “Villes Islamiques, Villes Arabes, Villes Orientales ? Une Problematique Face au Changement”, La Ville Arabe Dans l’Islam, ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis 1982, s. 196; Akarca, s.28; Bayhan, s.30,33; Raymond, s.276, 306; Hamidullah, İslam Müesseselerine giriş, s.48

⁸⁶ Raymond, s.272, 276; Hidenobu, s.395; K. Yağci-H. Talai, “Integrated Spatial Systems of Urban Dwellings In Islamic Old Cities”, Urbanism in Islam, The Proceedings of the → →

Bilindiği üzere İslâmî hayat telakkisinde, bir kadının belirli kişiler dışındaki erkeklerle bir arada bulunması, ev içindeki kıyafetiyle sokağa çıkması, kısacası ailenin özel hayatına başkalarının nüfuz etmesi veya ailenin özel hayatının başkalarına teşhir edilmesi meşru sayılmamış, hoş görülmemiştir.⁸⁷ Bu bağlamda avlulu ev formunun, sokaktan tecrit edilmiş avlusuyla, aile bireylerine yabancı kimse-lerin gözetiminden uzak, güvenli, rahat ve özel bir hayat imkanı sunduğunu düşünmek mümkündür. Avlulu ev formunun, mahremiyet anlayışının yanında, avlu etrafında sıralanmış çok sayıda oda ile, o günkü Arap toplumunda yaygın büyük, geniş aile modeline uygun düştüğü,⁸⁸ ayrıca sıcak bir iklimle sahip İslâm coğrafyasında, sıcağın etkisini azaltan tasarımıyla da ilgi gördüğü⁸⁹ anlaşılmaktadır. A. A. İsmail ise ilâve bir faktör olarak, Hz. Muhammed'in Medine'de kurulmuş olan evinin ve evinin avlusunu teşkil eden mescidinin, evle birlikte oluşturduğu formel yapının, Müslümanlara örneklik ettiğine işaret ederek, avlulu ev formunun İslâm dünyasında fazlaca benimsenmesinde bu olgunun da etkili olduğunu belirtmektedir.⁹⁰

Erken dönem Müslümanlarının komşu mahremiyetini ihlale imkan vermemek için, evlerini çok katlı yapmaktan kaçındıkları, hatta çatı ve pencere gibi unsurları da komşu mahremiyetini etkilemeyecek şekilde düzenledikleri rivayet edilmektedir.⁹¹ Bir haberde, Kûfe'de muhtesibin minareye çıkan müezzine, evlerin avlusunda cereyan eden özel hayatı gözetleyebileceği endişesiyle, ezan okurken gözlerini kapama zorunluluğu getirdiği beyan edilmektedir.⁹²

Mahremiyet anlayışı zaman içinde evlerin iç düzenlemesinde fazlasıyla etkili olmuş ve evlerde haremlik ve selamlık denilen gerektiğinde birbirinden ayrılabilen mekanlar oluşturulmuştur. Eve kabul edilen misafirler selamlık kısmında ağırlandıktan, ev halkının özellikle kadınların yaşamına tahsis edilmiş mekanlar haremlik diye isimlendirilmiştir. Örneğin erken İslâmî dönem Kûfe evlerinde, avlu etrafına dizilmiş çok sayıda odadan, hane kapısına yakın ilk iki oda misafir için ayrılmıştır. Misafire ayrılan bu iki odanın kapıları girişe, pencereleri sokağa açılmaktadır. Hane halkına ait diğer odaların kapı ve pencereleri ise avluya bakmaktadır.⁹³

Erken dönem İslâm şehrinde mevcut konutların boyutlarının ve konfora ilişkin donanımlarının, içinde oturan bireylerin statülerine bağlı olarak değişiklik arzettiği gözlenmektedir. Sıradan halkın oturduğu genellikle avlulu ev modeli en yaygın konut grubunu teşkil etmektedir. Zengin ya da seçkin bireylere ait "dâr" isimli konutlar da çoğu kere tasarım olarak avlulu olmakla birlikte, boyutları itibarıyla daha büyük ve biraz da lüks yapılmış evlerdir. Yöneticilere ait "kasr" denilen saraylar ise en geniş ve en lüks konut tipini oluşturmaktadır.⁹⁴

→ →

International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989, Vol. III, s. 536; A. Dhina, Cites Musulmanes d'Orient et d'Occident, Alger 1986, s.6

⁸⁷ Kardavi, s.218-220; TDV İlmihal, II, s.132-133, 197

⁸⁸ Söylemez, s.86 not 432

⁸⁹ Raymond, s.277; Hidenobu, s.398; Dhina, s.6

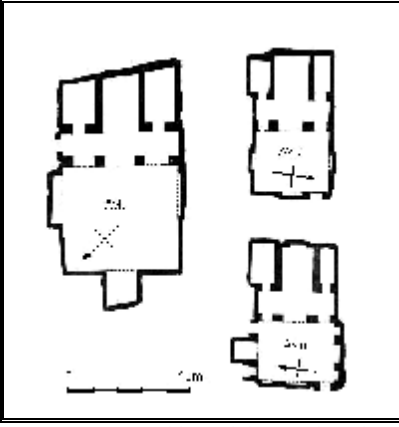
⁹⁰ A.A. İsmail, "Bölgesel Denge ve İç Oluşum Bakımından Arap ve İslam Kenti", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s. 94-95

⁹¹ M. Raitcheuitch, s.18; Grunebaum, s.148

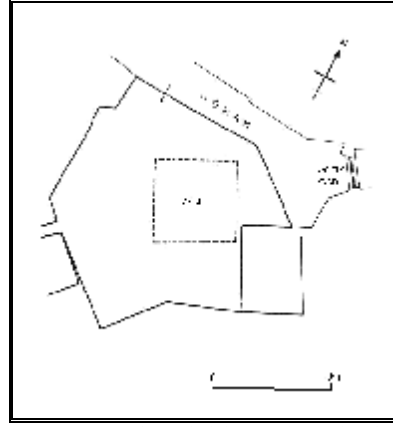
⁹² Söylemez, s.86-87

⁹³ Söylemez, s.86

⁹⁴ Can, İslam Şehirlerinin..., s.137-142

Fustat'ta tespit edilen avlulu ev tiplerinden örnekler (A. Gabriel-A. Bahgatbey, Les Fouilles d'al-Foustat)

Fustat'ta bir sokak kapısı (A. Gabriel-A. Bahgatbey Les Fouilles d'al-Foustat)

Söz konusu konutların şehir dokusu üzerindeki konumları da bazı özellikler arz etmektedir. Yöneticilere ait kasrlar değişik telakkilere bağlı olarak şehirlerin muhtelif yerlerinde konumlanı-

ken, seçkin ya da zengin kişilere ait dârların daha çok, şehrin merkezini teşkil eden Cuma camiinin

etrafında veya şehrin önemli cadde ve meydanları civarında yer aldıkları anlaşılmaktadır.⁹⁵ Burada seçkin kişilere ait darların daha çok cami etrafında yoğunlaşmaları konusunda aydınlatıcı olmak üzere, daha önce belirttiğimiz bir hususa da işaret ederek, kısa bir açıklamada bulunmak istiyoruz. Erken dönem İslâm şehirlerinde saygın, önemli kabileler genellikle şehir merkezini teşkil eden cami etrafında konumlanmışlardır. Şehrin seçkin kişileri de daha çok bu saygın kabilelere mensupturlar. Hal böyle olunca, seçkin kişilere ait dârların genellikle cami etrafında yoğunlaşmasını anlamak kolaylaşmaktadır.

SONUÇ

Görüldüğü üzere, erken dönem İslâm toplumunun yapısında mevcut sosyo-kültürel ve dinî hassasiyetler, o dönemin kent dokusunun oluşumunda, cami ve darü'l-ımaranın formel yapısı ile konumunda, tasvir ve tezyinat konularında epeyce yansıma bulmuştur. Toplumun sosyo-kültürel yapısıyla ilgili kabilecilik kültürü ile din kaynaklı mahremiyet anlayışı en etkili duyarlılıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz çalışmamızda, öncelikle etkileme bakımından en belirgin ve yaygın olan faktörler ve etki alanları üzerinde durmaya çalıştık. Kanaatimiz odur ki, zikrettiğimiz duyarlılıkların dışında, İslâm toplumunun yapısına sinmiş daha pek çok hassasiyet, dolaylı veya dolaysız şekilde, erken dönem İslâm sanatında etkili olmuştur. Örneğin İslâm Dini'nin temizliğe, bilime, infak ve ihsana verdiği büyük önemin, zaman içinde İslâm şehrinin fizikî yapısında varlık bulmuş, temizlik, eğitim ve sosyal yadımlaşma ile ilgili yapıların, kent dokusu içinde ağırlıklı bir yer işgal etmesinde az da olsa payı olmalıdır.

⁹⁵ Can, İslâm Şehirlerinin..., s. 60, 68, 141-142; Reitemeyer, s.103

Kaynaklar

- » Abu-Lughod, J. L., "What is Islamic About a City? Some Comparative Reflections", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Akarca, A., Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması, Ankara 1972.
- » Aycan, İ. -I.Sarıçam, Emeviler, Ankara 1993.
- » Aycan, İ., "B.Musiki", Komisyon, Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003.
- » Bayhan, İ. H., Şehir Planlaması, İstanbul 1969.
- » Beksaç, A.E., "F. Sanat/Emeviler", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995.
- » Belazuri, Ahmed b. Yahya, Fütühu'l-Büldân, (Çev. M. Fayda), İstanbul 1982.
- » Berardi, "Espace et Ville en Pays d'İslam", L'Espace Social de La Ville Arabe, ed. D. Chevallier, Paris 1979.
- » Berardi, "Signification du Plan Ancien de la Ville Arabe", La Ville Arabe Dans l'İslam, ed. D.Chevallier-A.Bouhdiba, Tunis 1982.
- » Can, Y.-R.Gün, "Erken Dönem İslam Sanatında Dış Tesirler", İslamiyat, 2004, C.7, S.2, s. 115-119;
- » Can, Y., "Cuma Mescidi-Darü'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, Sayı 8, s. 128
- » Can, Y., "İlk İslam Mescidlerine Genel Bir Bakış", Diyanet İlmî Dergi, C. 31, S. 4, Ankara 1995, s. 93-102
- » Can, Y., İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Ankara 1995, s.18-19, 21
- » Can, Y., İslamın Kutsal Mabetleri, Samsun 1999.
- » Can, Y., Kur'an'ın Penceresinden Vahiy-Arkeoloji ve Sanat İlişkisi Üzerine Bir Deneme, Samsun 1996.
- » Cezar, M., Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977.
- » Chevallier, D., "Sang des Villes, Sang des Peuples", La Ville Arabe Dans l'İslam, ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis, 1982.
- » Creswell, A. C., Early Muslim Architecture Umayyads, Vol. I, Oxford 1969.
- » Çağatay, N., İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı, Ankara. 1982.
- » Çağrıncı, M., "VI. İslamdan Önce Araplarda Din/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.316-321
- » Çam, N., "İslam'da Bazı Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", Vakıflar Dergisi, 1988, Sayı 20, s.377-378.
- » Çam, N., İslamda Sanat Resim ve Mimari, Ankara 1994.
- » Çelebi, A., İslamda Eğitim Öğretim Tarihi, (çev. A.Yardımlı), İstanbul 1976.
- » Çetin, N. M., "IV.Edebiyat/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s.286-291.
- » Dauntton, M. J., "The Social Meaning of Space: The City in the West and Islam", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Demiriz, Y., "Erken İslam Sanatı", <http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/islamsanati.htm>.
- » Dhina, A., Cites Musulmanes d'Orient et d'Occident, Alger 1986.
- » Djait, F., Al-Kufa, Paris 1986.
- » Egli, E., Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları, Ankara 1957, s.200
- » el-Haslul, "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralların Rolü", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985.
- » Erkoçoğlu, F., "3.İmar Faaliyetleri" Komisyon, Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, Ankara 2003.
- » Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed, Kâbe ve Mekke Tarihi, (çev. Y.V. Yavuz), İstanbul 1980.
- » Fayda, M., "Bedevi", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, C.5, s. 313.
- » Gabriel, A., Bahgat Bey, Les Fouilles d'al-Foustat, Paris 1921.
- » Gaube, H., Iranian Cities, New York 1979.
- » Goş, K., "İslam Şehrinin Yeniden Planlanması", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985.
- » Grabar, O., İslam Sanatının Oluşumu, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1988.
- » Grunbaum, E., "The Structure of the Muslim Town", Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition, 1955.
- » Hakim, B. S., Arabic-Islamic Cities : Building and Planning Principles, London 1986.
- » Hasan, H. İ., Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, (çev. İ. Yiğit ve S. Gümüş) İstanbul 1985.
- » Hassan, R., "The Nature of Islamic Urbanization: a Historical Perspective", Ekistics, 1971.
- » Hidenobu, J., "Microcosm of the Family Around, The Courtyard", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Hitti, K., Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980.
- » İbn Hişam, Abdülmelik b.Hişam, Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi (çev. H. Ege), İstanbul 1985.
- » İbn Sad, Muhammed b. Sad, et-Tabakâtu'l-Kübrâ, Beyrut,Tarihsiz.

- » İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, İslam Tarihi, (Çev. A. Ağırakça-A. Özyayın ve Diğerleri), İstanbul 1985.
- » İpşiroğlu, M. Ş., İslamda Resim, İstanbul 1973.
- » İsmail, A.A., "Bölgesel Denge ve İç Oluşum Bakımından Arap ve İslam Kenti", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985.
- » Jomier, J., "Al-Fustat", Encyclopedie de l'Islam, Paris 1977.
- » Karaman, H., Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar, İstanbul 1979.
- » Kardavi, Yusuf, İslam'da Helal ve Haram, (çev. M. Varlı), İstanbul 1974.
- » Kavakçı, Y. Z., Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975.
- » Keskiöğlu, O., "İslamda Tasvir ve Minyatürler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1961, C.IX, s.11-23.
- » Komisyon, TDV İlmihal, İstanbul 1998.
- » Kuban, D., Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul 1995.
- » Kubiak, B., Al-Fustat, Cairo 1987.
- » Levy, R., "Muhtesip", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1979, C. 8, s. 532-533
- » Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, (çev.H.D.Yıldız), İstanbul 1979.
- » M. Hamidullah, İslam Peygamberi, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980.
- » M. Hamidullah, İslam Müesseselerine Giriş, (çev. İ.S.Sırma), İstanbul 1981.
- » M. Sabri Efendi, Meseleler, İstanbul 1978.
- » Makrizi, Ahmed b. Ali, Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitati ve'l-Asar, Beyrut Tarihsiz.
- » Marçais, G., "L'Islamisme et La Vie Urbaine", aynı yazara ait, Articles et Conférences, içinde, Paris 1961.
- » Marçais, G., "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, Melanges d'Histoire et Archeologie de l'Occident Musulman, Alger 1957.
- » Marçais, G., "La Conception des Villes Dans l' Islam", Revue d'Alger, 1945.
- » Mesudi, Ebu'l-Hasan Ali b.Hüseyin, Mürücu'z-Zehab, Kahire 1964.
- » Özyayın, A., "VII. İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadî Hayat/Arap", TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C.3, s. 321-323.
- » Pauty, E., "Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, 1951.
- » Pedersen, J., "Mescid", İslam Ansiklopedisi, İstanbul. 1993, C. 8, s. 24
- » Raitcheutch, M., Le Caire, Caire 1971.
- » Raymond, Grandes Villes d'Arabes a l'Epoque Ottomane, Paris 1985.
- » Reitemeyer, Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Munich 1912.
- » Reitemeyer, E., Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Munich 1912.
- » Salih Ahmed el-Ali, Hitatü'l-Basra ve Mintakatüha, Bağdat 1986.
- » Samhudi, Nureddin Ali b. Abdullah, Hülasatü'l-Vefa, Medine H. 1285.
- » Sauvaget, J., La Mosquée Omeyyade de Medine, Paris 1957.
- » Söylemez, M., Bedevilikten Hadarılığe Küfe, Ankara 2001.
- » Stern, S. M., "The Constitution of the Islamic City", The Islamic City, ed., A. H. Hourani-S. M. Stern, Oxford 1970.
- » Stewig, R., İstanbulda Çıkmaz Sokak ve Gecekondu Meselesi, (çev. R.Turfan-M.Ş.Yazman) , İstanbul 1966.
- » Taberî, Muhammed b. Cerir, Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk, Beyrut 1987.
- » Üçok, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, Ankara 1979.
- » Vaglieri, L.V., "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" (çev. İ. Kutluer) İslam Tarihi, ed. P.M. Holt-B.Lewis-A.K.S. Lambton, İstanbul, 1997.
- » Wirth, E., "Villes Islamiques, Villes Arabes, Villes Orientales ? Une Problematique Face au Changement", La Ville Arabe Dans l'Islam, ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis 1982.
- » Yağci, K. -H. Talai, "Integrated Spatial Systems of Urban Dwellings İn Islamic Old Cities", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemü'l-Buldân, Beyrut 1957.
- » Yasufumi, K., "Street Networks and Open Space in Islamic Cities", Urbanism in Islam, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam, Tokyo 1989.
- » Yazıcı, T., "V.Sanat/Arap", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1991.
- » Yetkin, S.K., İslam Mimarisi, Ankara 1965.
- » Yurdaydın, H.G., İslam Tarihi Dersleri, Ankara 1982.
- » Yüksel, A.T., İslamın İlk Döneminde Ticari Hayat, İstanbul 1999.
- » Zebidi, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, (Çev. A. Naim-K. Miras) Ankara 1980.
- » Zuhayli, İslam Fıkıh Ansiklopedisi, (çev. Komisyon), İstanbul 1994.

ERKEN DÖNEM İSLÂM MİMARİSİNDE YABANCI USTA İLE DEVŞİRME VE YABANCI MALZEME KULLANIMI

Doç.Dr. Yılmaz CAN, Yrd.Doç.Dr. Recep GÜN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Erken dönem İslam mimarisinde yabancı usta ve devşirme malzeme kullanımı oldukça yaygındır. Çok azı yerleşik hayata geçebilmiş, büyük çoğunluğu göçebe bir hayat süren İslam'ın ilk muhatapları, mimari bir birikime sahip değildiler. İslam'la birlikte hızlı bir yerleşik hayata geçiş ve şehirleşme süreci yaşanmıştır. Bu süreç ve bu süreçle birleşen fetih hareketleri sonucunda oluşan zenginlik, imar faaliyetlerine ihtiyaç doğurmuş ve mimari toplum nezdinde önem kazanmıştır. Bu tarihsel olgu mimari bir birikime sahip olmayan Müslümanları rasyonel, pratik çözümlere sevk etmiş, komşu iki önemli medeniyetin mirasçısı Bizans ve Sasaneler'in mimari birikiminden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emeviler, İslam Mimarisi, Yabancı Usta, Yabancı Malzeme

ABSTRACT

Employment of Foreign Craftsmen and the Use of Gathered and Foreign Materials in the Early Period of Islamic Architecture

Employment of foreign craftsmen and the use of gathered materials in the early period of Islamic architecture were common. The first Muslims -most of them were emigrants and a few were settled- were lack of any architectural tradition. With the advent of Islam a rapid transition process toward settled life and urbanization occurred. Prosperity occurring through this process and conquests of foreign lands gave birth to architectural activities and thus architecture gained a high value for the elites of Muslim communities. This historical fact urged Muslims create rational and practical solutions for creating local architectural constructions in terms of re-evaluating the architectural traditions of Byzantium and Sasanians.

Key Words: Umayyad, Islamic Architecture, Foreign Craftsmen, Foreign Materials

GİRİŞ

İslam öncesi dönemde, İslâm'ın ilk muhatabı Hicaz Araplarının çoğu göçebe bir hayat tarzına sahiptir. Yeşil bitki örtüsünün oldukça kıt olduğu bu coğrafyada, bedevi diye isimlendirilen göçebe Araplar sahip oldukları hayvanlarını doyurabilmek için sürekli göç etmek zorunda kalmışlardır. Söz konusu dönemde yerleşik hayata sahip nüfus ise oldukça azdır. Bölgenin önemli yerleşim birimleri Mekke, Taif, Hayber ve Medine'dir. Bu şehirlerden Hayber ve Taif genellikle Yahudilerin oturduğu kalelerle donatılmış müstahkem şehirlerdir. Araplarla Ya-

hudilerin birlikte oturdukları Medine ise halkının ağırlıklı olarak tarımla uğraşması sebebiyle tam bir şehir görünümüne sahip olamamış bir yerleşim birimidir. Mekke'ye gelince bu şehir, ticari bir merkez olmanın yanında, sahip olduğu kutsal mabet Kabe sayesinde aynı zamanda önemli bir dini merkez durumundadır. Yerleşik nüfusun çok büyük bir kısmı ticaretle çok azı da tarımla uğraşmaktadır. Ticaret daha çok kervan ticareti şeklinde cereyan etmektedir. Kervanlar yazın Suriye'ye kışın da Yemen'e gitmektedir¹.

Büyük çoğunluğu göçebe bir hayat süren, yerleşik hayata ve dolayısıyla şehir olgusuna oldukça uzak İslam öncesi Araplarında mimari pek gelişmemiştir². Bu sonuçta, kuşkusuz, bahsettiğimiz şartların etkisi büyüktür. Zira daha yerleşik hayata geçememiş bir toplumda ileri seviyede bir mimari elbette mevcut olmazdı. Oysa aynı dönemde komşu coğrafyalarda ileri seviyede mimari anlayışlar söz konusudur. Sasani ve Bizans egemenliği altındaki Suriye, Filistin, Irak, İran, Mısır topraklarında seviyesi oldukça yüksek, Yemen ve Habeşistan topraklarında da ileri düzeyde bir mimari birikim mevcuttur³. Dolayısıyla Araplar İslâmiyet'ten önce de komşu coğrafyalardaki bu mimari birikimden usta ve malzeme transferi şeklinde istifade etmeye çalışmışlardır⁴.

İslâm'la birlikte Araplar'da hızlı bir şehirleşme süreci başlamıştır. İslâm'ın yayılması ve fetih olgusuyla birlikte ortaya çıkan yeni şartlar şehirleşmeyi olumlu yönde etkilemiştir. Örneğin fethedilen bölgeyi elde tutmak, vergi ve ganimetleri toplamak, yeni fetihler için askeri ikmal noktaları tesis etmek gibi zaruretler şehirleşmeyi hızlandırmış görünmektedir. Ayrıca yeni din İslâm'ı öğrenmek, öğretebilmek ve eksiksiz bir şekilde yaşayabilmek için de hızla yerleşik hayata geçmek ihtiyacı duyulmuştur⁵.

¹ Geniş bilgi için bkz. P. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980, C.I, s. 45-48; N. Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1982, s. 81-97, 99-101, 112-121, 152-157; A. Özağın, "VII. İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat/Arap", *DİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 321-323; Y. Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s.18-19, 21-23, 36-42.

² K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture Umayyads*, Oxford 1969, Vol. I, s. 40; H. Djait, *Al-Kufa*, Paris 1986, s. 100; W. B. Kubiak, *Al-Fustat*, Cairo 1987, s. 74; İ. Aycan, "B. Musiki", İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 121.

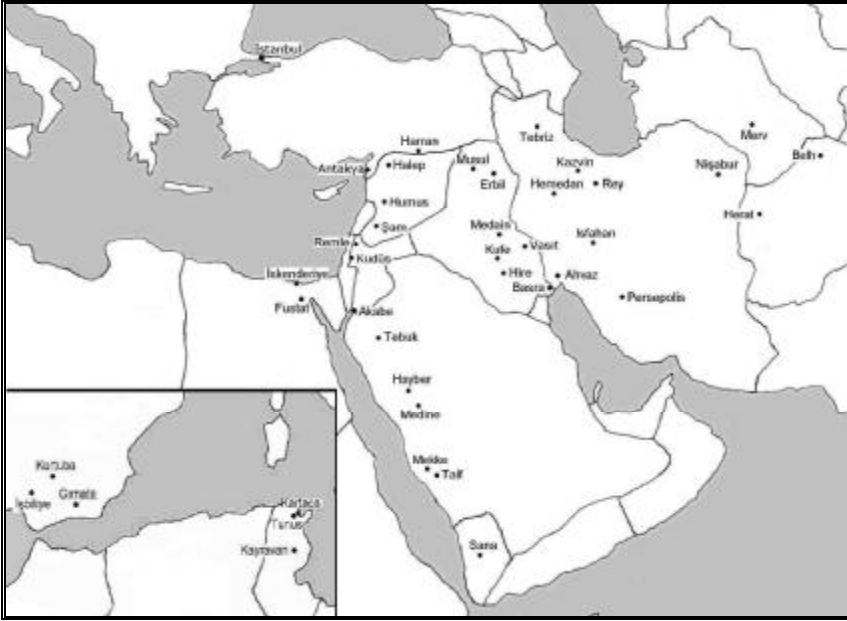
³ Creswell, *Early Muslim*, I, s. 3-4; Kubiak, s. 50-57; A. Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması*, Ankara 1972, s. 26-48; İ. H. Bayhan, *Şehir Planlaması*, İstanbul 1969, s. 22-44; H. Gaube, *Iranian Cities*, New York 1979, s. 12-30; T. Yazıcı, "V. Sanat/Arap", *DİA*, İstanbul 1991, C.3, s.309-310

⁴ Örneğin İslâm öncesi dönemde M. 607-608 yıllarında Kureyş tarafından gerçekleştirilen Kabe'nin yeniden inşasını Bizanslı Bakumu'r-Rumi adlı bir usta ile Kıpti bir marangozun yürüttüğü belirtilmektedir. (Bkz. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *Tabakâtü'l- Kübrâ*, Beyrut tarihsiz, C. I, s. 145; Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed, *Kabe ve Mekke Tarihi*, (ilave ve düzeltmelerle çev. Y.V. Yavuz), İstanbul 1980, s. 8; İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm, *Siret-i İbn-i Hişâm Tercemesi ve Şerhi*, (çev. H. Ege), İstanbul 1985, C. I, s. 257. Yine İran İmparatoru kendisini ziyaret eden Sakif kabilesinden birine verdiği sözün gereği olarak, Taif'e surlar ve kale inşa etmek üzere İranlı bir mühendis göndermiştir. (Bkz. M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul 1980, C. I, s. 517).

⁵ G. Marçais, "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, *Melanges d'Histoire et Archeologie de l'Occident Musulman*, Alger 1957, Vol. II, s. 219-220; W. Marçais, "L'Islamisme et La Vie Urbaine", aynı yazara ait, *Articles et Conférences*, içinde, Paris 1961, s. 59; E. Pauty, "Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, 1951, s. 59; Can, s. 24-35.

Hızlı Muhammed ve dört halife dönemlerinde Müslümanlar'ın önceliği fethedilen bölgelerin halklarına İslam'ın sunulması ve yönetim işleri olup, mimari Müslümanlar için fazlaca önem arzetmeyen tali bir konu durumundadır. Ayrıca bu dönemde Müslümanlar'ın mimariye ayıracak zamanları olmadığı gibi, mali kaynakları da yetersizdir⁶.

Emeviler dönemine gelindiğinde durum biraz farklılaşmıştır. Ganimet mallarıyla gelen zenginlik ve Suriye toprakları başta olmak üzere fethedilen coğrafyada müşahade edilen seviyesi yüksek mimari birikim, Müslüman Araplar'ı yeni binalar inşa ederek, gizli den gizliye Bizans ve Sasani mimarisine yarışa sevk etmiştir⁷. Özellikle Abdülmelik dönemiyle birlikte inşa faaliyetlerinin önem kazandığı gözlemlenmektedir⁸. Ancak Müslüman Araplar'ın Bizans ve Sasani yapılarıyla yarışacak seviyede bina inşa edecek mimarları ve yapı ustaları yoktur. Bu konuda gayrimüslim mimar, usta ve işçilerden faydalanmak durumunda kalmışlardır. Hızlı bir şekilde çok sayıda bina inşa etme arzusu onları pratik bir çözüme yöneltmiş ve bölgede bulunan harabe ve yıkıntılardan önemli miktarda malzeme devşirilmiştir. Bu noktada zaman zaman yabancı devletlerden hediye ya da sipariş yoluyla malzeme tedariki de söz konusu olmuştur.

Erken Dönem İslam Coğrafyası

⁶ Creswell, *Early Muslim...*, I, s. 40-41; Kubiak, s. 74; Djait, s. 100.

⁷ N. Çam, *İslâm'da Sanat Resim ve Mimari*, Ankara 1994, s. 171; O. Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1988, s. 68; A.E. Bekaç, "F. Sanat/Emeviler", *DİA*, İstanbul 1995, C.11, s. 106; Aycan, s. 114; J. Pedersen, "Mescid", *İA*, İstanbul 1993, C. 8, s. 24; F. Erkoçoğlu, "C. İmar Faaliyetleri" İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 166.

⁸ Erkoçoğlu, s. 157-199.

Bu çalışmamızda erken dönem İslâm toplumunda gerçekleştirilen imar faaliyetlerinde rol almış yabancı mimar, usta ve işçiler ile yapılarda kullanılmış devşirme ya da diğer yabancı malzemeleri kronolojik bir sıra ile tablolara dökerek ortaya koymayı ve böylece dönemin mimari anlayışının daha iyi ve sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlıyoruz. Bunu yaparken kullanacağımız verilerin önemli bir kısmının tarihi malumatlara dayandığını, bazı bilgilerin de tahlil, tespit ve kanaatleri içerdiğini belirtmek isteriz.

Şimdi tarihi kaynaklarda, araştırma ve incelemelerde tespit edebildiğimiz, erken dönem İslâm mimarisinde, yabancı mimar, usta ve işçi ile devşirme ve yabancı malzeme kullanımıyla ilgili bilgileri kronolojik bir sıra ile tablolara dökülmüş veriler halinde sunuyoruz.

Yabancı Usta Kullanımı

Yabancı Ustanın Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Yabancı Ustanın Kullanıldığı Dönem	Yabancı Usta Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
Kabe	Emeviler (Abdülmelik)	Hilafet iddiasından vazgeçmemesi sebebiyle Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarının Haccac komutasındaki Emevi ordusu tarafından, Kabe'ye sığındıkları halde, kuşatılıp mancınıkla taşa tutulması sırasında Kabe tahrip olmuştur. Emevi halifesi Abdül-melik, tahrip olan Kabe'nin yeniden inşa edilmesi için İranlı ve Bizanslı (Rum) usta ve mühendisler göndermiştir ⁹ . Mekkeli İbn Muhriz adlı birinin, Kabe'nin tamiri için İran'dan gelen ustalardan müzik eğitimi aldığı kaydedilmektedir ¹⁰ .
Mescidü'n-Nebî	Hz. Muhammed	Mescidü'n-Nebî'nin üç basamaklı ahşap ilk minberini Kabe'nin Kureyş tarafından yenilenmesi faaliyetinde usta olarak rol almış Nabatlı marangoz Bâkûmu'r-Rûmî yapmıştır ¹¹ .
	Emeviler (I. Velid)	I.Velid, Mescidü'n-Nebî'yi yeniden inşa etmeye karar verince durumu Bizans İmparatoruna bildirmiş ve Bizans İmparatoru inşaatta kullanılmak üzere 100.000 miskal altın ve 40 yük mozaik yanında 100 kadar da işçi göndermiştir ¹² . I. Velid Ömer b. Abdülaziz'den Mescidü'n-Nebî'yi yeniden inşa etmesini istedi. Ona para, renkli tepe camı ve mermer ile Şam ve Mısırlı Rum ve Kıptilerden oluşan 80 kadar da usta gönderdi ¹³ . Yâkût, Bizans İmparatorunun gönderdiği işçilerin sayısını 40 Rum+40 Kıpti olmak üzere toplam 80 olarak vermektedir ¹⁴ . Hristiyan mimarlar Mescidü'n-Nebî'yi mermer mozaik,

⁹ Aycan, s. 118,121.

¹⁰ M. Söylemez, "2. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri" İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 71.

¹¹ Diyarbekri, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l-Hamîs*, Kahire 1302, C. I, s. 114; E. Sabri, *Mir'âtü'l-Harameyn*, İstanbul H.1301, C. I, s. 406.

¹² Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1987, C. III, s. 677.

¹³ Belâzurî, Ahmed b. İsa b. Cafer, *Futûhu'l-Buldân* (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 7.

¹⁴ Yâkût, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1957, C. V, s. 87.

Yabancı Ustanın Kullandığı Eser, Şehir veya Bölge	Yabancı Ustanın Kullandığı Dönem	Yabancı Usta Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahsil, Tespit ve Yorumlar
		kavkaa ve yıldız ile süsledikten sonra Velid 93 yılında yapılanları teftiş etmiştir ¹⁵ . Kalkaşendi'nin beyanına göre Mescidü'n-Nebi'deki minberi Suriye kiliselerinde benzer işler görmüş olan Temim ed-Dârî isimli biri yapmıştır ¹⁶ .
Medine	Hz. Muhammed	627 yılında Medine'ye saldırıldığında (Hendek Savaşı) şehrin etrafının bir hendekle çevrilmesi fikri aslen İranlı bir köle olan Selman tarafından ileri sürülmüştür ¹⁷ .
	Hz. Ömer	Ömer b. Hattab zamanında İslâm fütuhati genişleyip de Hicaz halkı zenginleşince, yabancılardan birçok mimar Medine'ye geldi. Bu sayede Medine'de mimari biraz gelişti. Toplumun ileri gelenleri Mekke ve Medine'de taş ve mermerden geniş köşkler yaptırdılar. Nitekim Hz. Osman'ın yaptırmış olduğu evin gayet azametli ve zarif olduğu söylenir ¹⁸ .
Kûfe Camii ve Daru'l-İmarası	Hz. Ömer	Hz. Ömer zamanında Kûfe'de cami ve daru'l-İmara'nın yapımını İranlı ustalar yürütmüştür. Sad b. Ebi Vakkas zamanında Kûfe Camii ve Daru'l-İmara'nın inşasını Hemedan ahalisinden Dihkan, Ruzbih b. Buzurcumhur adı verilen bir usta yürütmüştür ¹⁹ .
Kûfe Camii	Hz. Ömer	Kaynaklar Kûfe Camii yenilenirken inşa işini yürüten ustayı, ya sadece Hemedanlı bir Dihkan olarak veya Hire Nesturi Araplarını işçi olarak kullanan ünlü duvarcı Ruzbih şeklinde zikretmektedirler ²⁰ .
	Emeviler (Muaviye)	Muaviye zamanında Kûfe valisi olan Ziyad, Kûfe Camii'nde yapacağı değişiklikler için Kısra'ya hizmet etmiş bir putperest mimarı görevlendirmiştir ²¹ .
Fustat		Araplar yeni fethettikleri yerlere birer savaşçı olarak gelmiş ve birkaç nesil de bu şekilde kalmışlardır. Yönetici sınıf oldukları için üretim ve inşa işlerini kendi Kıpti vatandaşlarına veya kölelere ve zim-milere bırakmışlardır. Bu yüzden Fustat'ı inşa edenlerin Araplar olmadığını söylemek mümkündür ²² .
Mekke er-Rugt/Rakt Sarayı	Emeviler (Muaviye)	Muaviye, büyük ihtimalle devlet başkanı iken Mekke'de inşa ettirdiği er-Rugt adı verilen evini İranlı ustalara yaptırmıştı ²³ .
Vasıt	Emeviler (Abdûlmelik)	Haccac, Vasıt'ın inşası için etraftan işçi toplatmıştır ²⁴ .

→ →

¹⁵ Pedersen, s. 24.

¹⁶ M. Akkuş, "La Grande Mosquée de Medine", *Mélanges Maspero III*, Paris 1962, s.406'da not 3.

¹⁷ K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex 1958, s. 4.

¹⁸ H.İ.Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İ.Yiğit-S.Gümüş), İstanbul 1985, C. II, s. 233.

¹⁹ Taberî, II, s. 479-480; Hasan, II, s. 236.

²⁰ Djait, s. 99. Bir haberde Sad b. Ebi Vakkas'ın Kûfe Camii'nin tavanını Bizans kiliselerinin tavanı gibi süslettiğinden söz edilmektedir. (Creswell, *Early Muslim...*, I, s.16,18; Djait, s. 99.) Bu haberden hareketle süsleme işinin yabancı ustalar tarafından gerçekleştirildiğini düşünmek mümkündür.

²¹ Pedersen, s. 23; Taberî, II, s. 480; Creswell, *A Short Account...*, s.13.

²² Kubiak, s. 74.

²³ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Z.Megâmiz), İstanbul 1976, C. III, s. 141.

²⁴ Belâzurî, s. 416.

Yabancı Ustanın Kullandığı Eser, Şehir veya Bölge	Yabancı Ustanın Kullandığı Dönem	Yabancı Usta Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahsil, Tespit ve Yorumlar
Kudüs Kubbetü's-Sahra	Emeviler (Abdülmelik)	Abdülmelik, Ömer Camii'ni tamamen ortadan kaldırıp yerine Bizanslı mimarlara Kubbetüssahra'yı inşa ettirmiştir. ²⁵ Kubbetüssahra'nın Bizans ve Sasani etkileri taşıyan mozayikleri muhtemelen Suriyeli sanatkarlara yaptırılmıştır. Zira İslâm öncesi dönemde Suriye'de meşhur bir okul mevcuttur. ²⁶
Şam Ümeyye Camii	Emeviler (I. Velid)	Velid b. Abdülmelik Ümeyye Camii'nin inşasında çalışmak üzere 200 kadar Bizanslı sanatkar getirtmiştir. ²⁷ Makdisi ise Velid'in Ümeyye Camii'nin yapımında çalışmak üzere İranlı, Hindli, Mağripli ve Bizanslı ustalar getirttiğini belirtmektedir. ²⁸ Nusret Çam, Ümeyye Camii'nde Kur'an'daki cennet tasvirlerini hatırlatan tezyinatın Hellenistik usluapta olup muhtemelen gayri müslim ustaların elinden çıktığını, çünkü Velid'in bölgedeki kiliseleri ihtişamda gölgede bırakmak için çeşitli yerlerden mahir ustalar getirttiğini kaydetmektedir. ²⁹
Remle Camii	Emeviler (I. Velid)	Filistin ordu komutanı Süleyman b. Abdülmelik, Remle'deki binaların ve büyük camiinin inşaatını yürütmek üzere Lüdd halkından el-Batrik b. En-Nika adını taşıyan Hıristiyan katibini görevlendirmiştir. ³⁰
Musul	Emeviler (Hişam)	Musul'da 724-731 yılları arasında valilik yapan Hurr b. Yusuf, şehre su temini için Dicle nehrinden bir kanal kazdırmış ve bu iş için etraftan çok sayıda mühendis ve usta getirtilmiş ve inşaatı 5 bin işçi çalıştırılmıştır. ³¹
Harran Ulu Camii	Emeviler (II. Mervan)	Harran Ulu Camii'nde on mermer sütunun taşıdığı kubbenin Rumlar (Bizanslı Grekler) tarafından yapıldığı ifade edilmektedir. ³²
Hicaz	Emeviler	Erken dönemde Hicaz'da gerçekleşen imar faaliyetlerinde yabancı usta ve mimarlar görev almışlardır. ³³
Mezopotamya, Suriye	Emeviler	Suriye'de ilk camiler kiliselerin camiye tahvili veya kilisenin bölünerek ortaklaşa kullanımı şeklinde oluşturulmuştu. Bu dönemde Müslümanlar imar işlerinde Mezopotamya

²⁵ Pedersen, s. 24; J. Walker, "Kubbetü's-Sahra" *İA*, İstanbul 1993, C. VI, s. 945.

²⁶ G. Fehervari, "Sanat ve Mimari" (çev. İ. Pamuk-E. Pamuk), *İslam Tarihi*, İstanbul 1997, C. IV, s. 247; Y. Demiriz, "Erken İslam Sanatı", <http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/islamsanati.html>, s.2; Çam, s. 175.

²⁷ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, Beyrut 1995, C. II, s. 258; Pedersen, s. 24.

²⁸ Erkoçoğlu, s.170. Creswell, Makdisi'nin, Velid'in Ümeyye Camii'nin yapımı için etraftan zanaatkar toplattığı şeklindeki rivayetinin, "Aphrodite Papirüsleri" ile desteklendiğine işaret ederek, papirüslerden birinde: "...Şam Camii'nde biçki ustası olarak çalışanın altı aylık ücretini öde..." diğeriinde ise "Şam Ümeyye Camii'nin yapımında rol alan kırk seçkin ustanın nafakasını öde" şeklinde ifadelerin yer aldığını belirtmektedir. (Creswell, *A Short Account...*, s. 45.)

²⁹ Çam, s.170.

³⁰ Belâzurî, s. 204; Yâkût, III, s. 79.

³¹ Saîd ed-Devecî, "Hitatu'l-Musul fi Ahdi'l- Emeviyye", *Sumer*, Vol VII, No: 2, Bağdat 1951, s. 233,234; Erkoçoğlu, s. 150.

³² Creswell, *A Short Account...*, s.152.

³³ Hamidullah, I, s. 516-517; Aycan, s. 121.

Yabancı Ustanın Kullandığı Eser, Şehir veya Bölge	Yabancı Ustanın Kullandığı Dönem	Yabancı Usta Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahsil, Tespit ve Yorumlar
		tarafalarında (Kûfe'de) Sasani mimarları, Suriye taraflarında ise Suriyeli mimarları kullanmışlardır ³⁴ .
Şam ve Diğer Bölgeler	Emeviler	661'de başkentin Şam'a nakledilmesi ile birlikte başlayan imar çalışmalarında çevredeki yerli ustalardan faydalanılmıştır. Bizanslı Ortodoks, Suriyeli Nesturi ve Süryani, Mısırlı Kopt, İranlı Sasani usta ve sanatçılar bu yeni yapılarda sahip oldukları bilgi ve tecrübeyi ortaya koymuşlardır ³⁵ .
Ürdün Kusayr-ı Amra	Emeviler (I. Velid)	Kusayr-ı Amra resimleri hiç kuşkusuz Süryani ve Bizanslı ressamların eserleridir ³⁶ . Brünow ve Becker, eserdeki (Kusayr-ı Amra) altı insan figürünün (Kayzer, Necaşi, Rodrik, Hüsrev ve muhtemelen Çin+Türk hükümdarı) altındaki Arap ve Yunan harfleriyle yazılmış yazılardan Arapça'nın daha iyi yani doğru, Yunanca ibarenin ise hataları muhtevi olmasını gerekçe yaparak tezyinatı Suriyeli ve Arami resamlara bağlamaktadırlar ³⁷ .
Ürdün Mışatta Sarayı	Emeviler (II. Velid)	Mışatta Sarayı'nda Irak tuğla işçiliği ile Suriye'nin yontma taş işçiliğinin bir arada bulunması, çeşitli işçi ve ustaların inşaatta birlikte çalıştıklarını göstermektedir ³⁸ .
Suriye, Kurtuba	Emeviler. Endülüs Emevileri	Suriye'deki Emevi yapılarında ve Kurtuba'da işçiler büyük bir olasılıkla Konstantinopolis (İstanbul) ten getirilmiştir ³⁹ .

Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullandığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullandığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahsil, Tespit ve Yorumlar
Taif	H. Muhammed	Taif'te Sakif kabilesi, camilerini daha önce Lat'ın bulunduğu yere yapmıştır. Bir rivayete göre bunu bizzat Hz. Peygamber istemiştir. Bazı eski mabetlerin taşları da putlarla birlikte mescitlerin yapımında kullanılmıştır ⁴⁰ .
Tebâle Camii	H. Muhammed	İbn Kelbi'nin naklettiğine göre Mekke ile Yemen arasındaki Tebale'de bulunan, Has'am, Becile, Ezd ve Hevâzin kabilelerinden bir kısmının tapınağı olan Zülhalesa putu Tebâle Camii'nin kapı eşiğine konulmuştur ⁴¹ .
Yemame		Yemameliler de eski kiliselerinin yerinde, onun enkazı ile cami inşa etmişlerdi ⁴² .
Kudüs Ömer Camii	H. Ömer	H. Ömer Kudüs'te H. 17 yılında Süleyman Mabedi'nin bulunduğu yerde bir cami yaptırmıştır. Bu cami, eski

→ →

³⁴ Creswell, *A Short Account...*, s.16.

³⁵ S. Eyice "II. Mimari Tarihi/ Cami", *D İA*, İstanbul 1993, C. VII, s. 59.

³⁶ L. V. Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" (çev. İ. Kutluer) *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997, C. I, s. 112.

³⁷ Creswell, *A Short Account...*, s.97; Çam, s. 181.

³⁸ E. Diez, "Mışatta" *İA*, İstanbul 1970, C. VIII, s. 434.

³⁹ Grabar, s. 101.

⁴⁰ A. Önkal- N. Bozkurt, "I. Dinî ve Sosyokültürel Tarihi/Cami", *DİA*, İstanbul 1993, C. VII, s. 48.

⁴¹ A. Önkal-N. Bozkurt, s. 48.

⁴² A. Önkal-N. Bozkurt, s. 48.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tablîl, Tespit ve Yorumlar
		mabed binasının yükseldiği yerde birkaç harap duvar üzerinde tahtalar ve kazıklar ile meydana getirilmiş basit, dört köşe bir yapıdan ibarettir ⁴³ .
Kûfe Camii	Hz. Ömer	Sad b. Ebi Vakkas Kûfe Camii'nin zullasını Hire'de İran şahlarına ait saraylardan getirilmiş mermer sütunlarla inşa ettirmişti. Caminin tavanını da Bizans kiliselerindeki gibi süslemişti ⁴⁴ . İbn. Kuteybe'nin belirttiğine göre Sad, Hz. Ömer'in emri üzerine Kûfe Camii'ni genişletmişti. Bu iş için görevli olan İranlı mimar Ruzbeh b. Buzurcumhur İran evlerinden getirttiği tuğlayı (acur) kullandı ve caminin içine Hire bölgesindeki İran hükümdarlarına ait bazı yapıları çıkartıp getirttiği sütunları yerleştirdi ⁴⁵ .
	Emeviler (Muaviye)	Muaviye zamanında Kûfe valisi olan Ziyad, şehre geldiğinde camiyi 20 bin kişiyi daha alacak şekilde genişletti. Bu iş için gerekli olan acur ve sütunları da Ahvaz'dan getirtti ⁴⁶ . Ziyad b. Ebihi, Kûfe Camii'ni büyük masraflarla tamir ettirmiştir. Ziyad, bu sırada caminin zeminine mozaik döşetmiştir ⁴⁷ .
Kûfe Daru'l-İmarası	Hz. Ömer	Sad'ın evinin (darülimara) inşasında ise Hire'deki Kısralara ait yapıların acuru (tuğla) ve kireci kullanılmıştır ⁴⁸ . Sa'd b. Vakkas emirlik sarayına devşirme ahşap işlemeli bir kapı taktırmıştı. Bunu öğrenen Hz. Ömer kapının ve sarayın yakılıp tahrip edilmesini emretmiştir ⁴⁹ .
Kûfe	Emeviler (Muaviye)	670 yılında Kûfe şehri tuğla ile yenilenmiştir. Şehrin inşasında malzeme olarak yakınında bulunan eski Lahmi devletinin başkenti Hire şehrinin enkazından epeyce faydalanılmıştır ⁵⁰ . Kûfe şehrinin inşasında Medain şehrinin kapı elemanlarından istifade edilmiştir ⁵¹ .
Basra Camii	Emeviler (Muaviye)	Vali Ziyad zamanında Basra Camii'nin tavanı sac ağacı ile kaplanmıştır ⁵² . Ubeydullah b. Ziyad Basra Camii'ni genişletmiş ve zullada kullanılan sütunlar Ahvaz Dağı'ndan getirilmiştir ⁵³ .

→ →
⁴³ Pedersen, s. 6.

⁴⁴ Taberî, II, s. 479; Belâzurî, s. 410; İbnü'l- Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil Fi't-Târih*, Beyrut 1965, C. II, s. 529; Creswell, *Early Muslim...*, I, s. 16-18; Djait, s. 99.

⁴⁵ Taberî, II, s. 479; Pedersen, s. 23.

⁴⁶ Yâkût, III, s. 77; Pedersen, s. 23.

⁴⁷ A. Önkal- N. Bozkurt, s. 49.

⁴⁸ Taberî, II, s. 479-480; İbnü'l- Esîr, II, s. 529.

⁴⁹ Belâzurî, s. 398; İbnü'l- Esîr, II, s. 529.

⁵⁰ Belâzurî, s. 410; İbnü'l- Esîr, II, s. 529; E. Reitemeyer, *Die Stadtgründungen der Araber im Islam*, Münih 1912, s. 36.

⁵¹ İbnü'l- Esîr, II, s. 529; Hitti, I, s. 239; M. Strede, "Medain", *İA*, İstanbul 1993, C. 7, s. 449.

⁵² Belâzurî, s. 499; İbnü'l- Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden 1885, s. 188; el- Ali, Sâlih Ahmed, "Hitatu'l-Basra", *Sumer*, 1952, VIII, s. 66; Pedersen, s. 23.

⁵³ Belâzurî, s. 500.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
Kabe	Emeviler (I. Mervan)	İbn Zübeyr, 684 yılında Kabe'yi yıkarak binayı tümüyle taştan olmak üzere yeniden inşa etti. İnşa sırasında Kabe'de kullanılan füseyfesanın (mozaik) Yemen'den, Habeşli Ebrehe tarafından Sana'da inşa edilen bir kiliseden temin edildiği ⁵⁴ ve Kabe'nin çatısını tezyinde kullanıldığı anlaşılmaktadır ⁵⁵ . Mesudi'nin naklettiği bir haberde İbn Zübeyr'in Yemen'den, görenlerin altından yapıldığını zannedebileceği nakışlı, boyalı üç mermer sütun getirttiği ve bunları Kabe'de kullandığı bildirilmektedir ⁵⁶ . İbn Zübeyr ayrıca Yemen'den Beyaz Saray'dan mermer getirerek Kabe'nin içini aydınlatan 4 ya da 5 adet pencereye yerleştirmiştir. İbn Zübeyr ayrıca binanın iç zeminini ve iç yüzeyini de beyaz mermer ile kaplatmıştır ⁵⁷ .
Mescidü'l-Haram	Hz. Osman	Hz. Osman, Mescidü'l-Haram'ı yeniden inşa etmiş ve tavanlarını sac ağacı ile kaplatmıştır ⁵⁸ .
	Emeviler (Abdülmelik. I. Velid)	Abdülmelik ile I. Velid zamanındaki yenilemelerde Mescidü'l-Haram'da (tavanda) sac ağacı kullanıldığı belirtilmektedir ⁵⁹ .
Mescidü'n-Nebi	Hz. Osman	Hz. Osman, Mescidü'n-Nebi'yi yeniden inşa etmiş ve tavanını sac ağacı ile kaplatmıştır ⁶⁰ .
	Emeviler (I. Velid)	I. Velid, Rum Melikine bir elçi gönderip Mescidü'n-Nebi'yi yıktırıp yeniden inşa edilmesini emrettiğini ve bu konuda kendisine yardımcı olmasını talep etmiş o da bu iş için ona 100.000 miskal altın, 100 işçi ve 40 yük füseyfesa yollayıp harabe halindeki Medain'in füseyfesalarının da ardından gönderileceğini bildirmiştir ⁶¹ . Hıristiyan mimarlar Mescidü'n-Nebi'yi mermer, mozaik, kavkaa ve yıldız ile süsledikten sonra Velid 93 yılında yapılanları teftiş etmiştir ⁶² .

⁵⁴ Mesûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb*, Kahire 1964, C. III, s. 92; Creswell, *A Short Account...*, s.15.

⁵⁵ Ezrakî, 278; Sabri, I, s. 274.

⁵⁶ Mesûdî, III, s. 92.

⁵⁷ Ezrakî, s.193, 278-279; İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (çev. S. Uludağ), İstanbul 1983, C. II, s. 246.

⁵⁸ Pedersen, s. 23.

⁵⁹ Ezrakî, s. 358-359.

⁶⁰ Pedersen, s. 23.

⁶¹ Taberî, III, s. 677; Yâkübî, Ahmed b. Ebî Yâküb, *Târîh-i Yâkübî*, Beyrut tarihsiz, C. II, s. 284; İbnü'l-Esîr, IV, s. 532. Belâzurî aynı konuda Rum Melikinden söz etmeksizin gönderilen malzeme olarak renkli tepe camı ile mermeri saymaktadır. (Belâzurî, s. 7).

⁶² Pedersen, s. 24.

Değişme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Değişme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Değişme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
Şam Ümeyye Camii	Emeviler (I. Velid)	Şam Ümeyye Camii, Aziz Yuhanna adına yapılmış olan kilisenin yerine kilisenin malzemeleri ile inşa edilmiştir. İnşa işinde kilisenin bazı kısımları olduğu gibi korunarak camiye dahil edilmiştir ⁶³ . Makdisi, Velid'in inşaatta kullanılmak üzere Bizans'tan 18 gemi yükü altın ve gümüş getirttiğini, bunların dışında Bizans' imparatorunun birtakım aletler ve mozaikler de gönderdiğini zikretmektedir ⁶⁴ . Ümeyye Camii'nde taşıyıcı, paye ve sütunların hemen hepsi eski yapılardan alınıp kullanılmıştır ⁶⁵ . Şam Ümeyye Camii'ndeki sütun başlıklarından bir kısmının, yerinde kurulduğu eski Roma tapınağından alındığı bilinmektedir ⁶⁶ .
Şam el-Hadra Sarayı	Hz. Osman ve sonrası	Muaviye, Aziz Yuhanna Kilisesi yanındaki eski Bizans idarecilerinin sarayını pek çok bölümünü koruyarak yeniden düzenlemiş ve kendine ikametgah yapmıştır ⁶⁷ . Vali Muaviye, Şam'da kendisine el-Hadra denilen sarayı yaptırmıştır. Ganimet zengini bazı Müslümanlar da malzemelerini dışarıdan getirttikleri lüks evler yaptırmışlardır ⁶⁸ .
Halep Ulu Camii	Emeviler (I. Velid)	Halep Ulu Camii'nin yapımında civardaki eski binaların taşlarından faydalanılmıştır. Özellikle Sıyrus Kilisesi'nin malzemeleri bu inşaatta değerlendirilmiştir ⁶⁹ .
Kudüs Kubbetü's-Sahra	Emeviler (Abdülmelik)	Kubbetü's-Sahra'da kutsal kayanın üzerindeki kubbeyi taşıyan sütun başlıkları (korint ve kompozit) antik yapılardan devşirilmiştir ⁷⁰ .
Kudüs Mescidü'l-Aksa	Emeviler	Mescidü'l-Aksa, Bizans İmparatoru Justinianos (527-565) döneminde yapılmış olan Meryem Bazilikası'nın yerinde inşa edilmiştir. Caminin inşasında Meryem Bazilikası'nın harabelerinden istifade edilmiştir ⁷¹ .
Fustat Amr Camii	Hz. Ömer	Bir rivayete göre, Fustat Amr Camii'nde tavanı tutan destekler eski binalardan devşirilmiştir ⁷² . Fustat Amr Camii'nde Amr'in biraz yüksekçe yaptırdığı minberin Hz. Ömer'in emriyle yıktırılmasından az sonra camiye Nubia kralı Zakharia'nın hediyesi olan yeni bir minber konulmuştur ⁷³ .
Fustat	Hz. Ömer ve Sonrası	Fustat şehrinin kuruluşunda çevredeki eski merkezlerin harabelerinden istifade edilmiştir ⁷⁴ . Fustat'ta bazı kimselemlerini süslemek için sütunlar kullanmıştır. Mesela

⁶³ Belâzurî, s. 179; İbn Asâkir, I, s. 200; Creswell, *A Short Account...*, s. 65.

⁶⁴ Erkoçoğlu, s. 170.

⁶⁵ Grabar, s. 85.

⁶⁶ Demiriz, s. 2.

⁶⁷ İbn Asâkir, I, s. 244; N. Elisséeff, "Dimashk" *Eİ*, Paris 1977, Tome II, s. 288.

⁶⁸ İbnü'l-Fakih, s. 108-109.

⁶⁹ Erkoçoğlu, s. 171.

⁷⁰ Çam, s. 173; Walker, s. 945.

⁷¹ J. Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade de Medine*, Paris 1957, s. 100.

⁷² Creswell, *Early Muslim...*, I, s. 28; M. Raitcheutch, *Le Caire*, Caire 1971, s. 15.

⁷³ Eyice, s. 58; Hitti, II, s. 406.

⁷⁴ Reitemeyer, s. 101.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tablî, Tespit ve Yorumlar
		Abdu'l-A'la ibn Umra bunlardan biridir. O İskenderiye harabelerinden sütunlar getirtmiştir ⁷⁵ .
Tunus	Emeviler (Abdülmelik)	Hasan b. Numan, h. 80/699 yılında Tunus şehrini, Kartaca'yı fethettikten sonra buradan getirttiği malzemeler ile tesis etmiştir ⁷⁶ .
Kayravan Seydi Ukba Camii	Emeviler	Kayravan Seydi Ukba Camii'nin inşasında Kartaca harabelerinden getirilmiş mermer sütunların kullanıldığı bilinmektedir ⁷⁷ . Kayravan Camii'nde de devşirme malzeme kullanılmıştır ⁷⁸ .
Kayravan	Emeviler	Kayravan şehrinin inşasında, üzerinde veya yakınında kurulduğu Kuniya veya Kamuniya isimli antik yerleşimin harabelerinden istifade edilmiştir ⁷⁹ .
el-Massisa Kalesi	Emeviler (Abdülmelik)	Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan h. 84 yılında Antakya yakınlarındaki el-Massisa kalesini eski temelleri üzerinde yeniden bina etti ⁸⁰ .
Vasıt Camii	Emeviler (Abdülmelik)	Haccac tarafından gerçekleştirilen Vasıt Camii'nin inşasında civar şehirlerden getirilen malzemelerden faydalanılmıştır. Bu devirde kiliselerden çıkartılan sütunlar kullanılmakta idi ⁸¹ .
Vasıt Camii ve Vasıt Kubbetü'l-Hadrâ Sarayı	Emeviler (Abdülmelik)	Haccac, kendi sarayının ve Vasıt Ulû Camii'nin kapılarını Zendeverd, Devkara, Daru Vesat, Deyru Masircesan ve Şerabit'den getirtti. Bundan dolayı bu şehirlerin halkları çok kızdılar ve bizlere şehirlerimiz ve mallarımıza dokunulmamak şartıyla eman verilmişti diye karşı çıktılar ⁸² .
Vasıt	Emeviler (Abdülmelik)	Haccac, Vasıt şehrinin kapılarını Süleyman b. Davud'un Vasıt yakınlarında yaptırdığı Zendeverd isimli harap olmuş şehirden getirtmiştir ⁸³ .
Irak	H. Ömer	Halife Ömer, Irak'ta bir Mescidü'l-Cemaat yani Müslüman cemaati için bir mescit yapılmasını buyurmuştur. Yerel mimari gelenek bu yapının ana gereksinimi olan geniş bir mekanı karşılamaya elverişli değildi. Büyük Sasani kemerleri gibi pahalı ve zahmetli araçlar gerekli esnekliği sağlamaktan uzaktı. Bu durumda eski sütunların kaldırılıp dikilmesi ve düz ya da eğimli bir çatı ile örtülmesiyle sağlanan gölgelikli geniş bir alan oluşturma gibi basit yerel bir icat kendiliğinden ortaya çıktı ⁸⁴ .

→ →

⁷⁵ Kubiak, s. 126.

⁷⁶ Yâkût, II, 62.

⁷⁷ G. Marçais, *Tunis at Kairouan*, Paris 1937, s. 14, 29; G. Yver, "Kayravan", *IA*, VI, İstanbul 1977, s. 469; Reitemeyer, s. 121; Demiriz, s. 4.

⁷⁸ Marçais, *Tunis...*, s. 14; Reitemeyer, s. 102.

⁷⁹ Yâkût, IV, s. 399; M. Talbi, "Al-Kayrawân" *Eİ*, Paris 1978, C. IV, s. 859.

⁸⁰ Belâzurî, s. 236.

⁸¹ Pedersen, s. 24.

⁸² Belâzurî, s. 416; Yâkût, V, s. 402.

⁸³ Taberî, IV, s. 479.

⁸⁴ Grabar, s. 90.

Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Eser, Şehir veya Bölge	Devşirme ve Yabancı Malzemenin Kullanıldığı Dönem	Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı ile İlgili Tarihi Rivayetler, Tahlil, Tespit ve Yorumlar
Suriye	Emeviler	Suriye’de bazı İslâm yapılarında binalardan getirilen korint sütunlar kullanılmıştır. ⁸⁵
Şam. Kudüs	Emeviler	Şam ya da Kudüs’teki pek çok örnekte görüldüğü gibi, sütunlar mevcut Roma ya da Hıristiyan yapılarından alınıp kullanılmaktaydı. ⁸⁶
Suriye Kasru’l- Hayr eş-Şarki	Emeviler (Hişam)	Kasrul Hayr eş-Şarki’de bulunan cami her biri başka anıttan alınan paye, sütun, başlık ve frizlere sahiptir. ⁸⁷
Musul el-Menkuşe Sarayı	Emeviler (Hişam)	Musul’da vali Hurr b. Yusuf, el-Menkuşe adında bir saray yaptırmıştır. Bu saraya bu ismin verilmesi Hind ardıcı (gemi yapımında kullanılan tik ağacı) mermer, renkli taşlar, mozaik vb. süslemelerinden dolayıdır. ⁸⁸
Kazvin Camii	Emeviler	Kazvin’de Haccac’ın oğlu Muhammed zamanında inşa edilen ilk Cuma Camii “Boğa Camii” olarak biliniyordu. Bu isim camide antik Pers sütunlarının kullanıldığını ve hatta onun bir “apadana”dan dönüştürüldüğünü göstermektedir. Zira İran’da İslâm yapılarında kullanılan boğa başlı Persepolis sütunları gibi malzemeler eski yapılardan alınmıştır. ⁸⁹
Kurtuba Ulu Camii	Endülüs Emevileri (I.Abdurrahman)	Kurtuba Ulu Cami, bir süre müşterek kullanılan Vizigot kilisesinin yerine yapılmıştır. Kemerlerde kullanılan malzeme daha önce mevcut olan kiliseden temin edilmiştir. Sütun başlıkları korint ve kompozit tarzdadır. ⁹⁰

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İki ayrı başlık altında sunduğumuz verileri değerlendirdiğimizde şu tespitleri yapmak mümkündür.

Yabancı mimar, usta ve işçi kullanımında genellikle iki önemli kaynaktan istifade edildiği görülmektedir. Bunlardan biri Bizans, diğeri ise İran, Sasani coğrafyasıdır. Usta ve işçi kullanımında coğrafi yakınlığın epey belirleyici olduğu, Mısır ve Suriye topraklarında gerçekleştirilen imar faaliyetlerinde daha çok Bizanslı, Irak topraklarında da İranlı usta ve işçilerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Suriye, Mısır, Nabat, Hire, Hemedan ve Kostantinopolis (İstanbul) usta ve işçi temin edilen bölge ve şehirler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihi kaynaklarda, usta ve işçilerden bahsedilirken çoğu kere Bizanslı, İranlı, Mısırlı, Suriyeli, Hintli, Mağribli, Hireli gibi siyasi ve coğrafi aidiyet öne çıkarılırken, bazı rivayetlerde usta ve işçilerin kimlikleriyle ilgili Rum, Kıpti, Nesturi, Suryani, Arami, Dihkan gibi ilave nitelemeler verilmektedir. Mevcut bilgilere bakıldığında kullanılan usta ve işçilerden önemli bir kısmının İranlı, Suriyeli, Bizanslı Rum⁹¹ ve Kıpti olduğu görülmektedir.

⁸⁵ Creswell, *A Short Account...*, s. 158.

⁸⁶ Grabar, s. 88; Eyice, s. 59.

⁸⁷ Grabar, s. 100.

⁸⁸ Erkoçoğlu, s. 150.

⁸⁹ Creswell, *A Short Account...*, s. 8, 158.

⁹⁰ Çam, s. 183-184.

⁹¹ Rum veya rumi sözcüğü eski dönemlerde çoğu kere bir etnik kimliği ifade etmeyip, önceleri Ro- →

Yabancı usta ve işçi kullanımının Hz. Muhammed ve Dört Halife dönemine göre özellikle refahın ve zenginliğin arttığı Emeviler zamanında yoğunluk kazandığı, Emevi halifeleri Abdülmelik ile I. Velid dönemlerinin daha da öne çıktığı anlaşılmaktadır.

Yabancı usta ve işçi temininde cari yöntemler konusunda da şunları söylemek mümkündür: Fethedilen topraklarda sonradan İslâm olmuş veya kendi dininde kalmış usta ve işçiler yanında, o ana kadar İslâm hakimiyetine girmemiş yabancı coğrafyalardan da usta ve işçi getirtilmiştir. Yabancı coğrafyalardan usta ve işçi temininde bazen doğrudan usta ile temas kurulurken, bazen de Ortaçağ'da yaygın bir gelenek gereği yabancı hükümdarlardan usta, işçi ve malzeme istenmiştir.

Müslümanların devşirme malzeme kullanımını fazlasıyla tercih ettikleri, fethedilen bölgelerdeki eski şehir ve yapı kalıntılarının bir malzeme kaynağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Kapı, sütun, sütun başlığı en çok devşirilen malzemeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir gelenek olarak fethedilen şehirlerdeki yabancı mabetlerden bazılarının camiye çevrildiği, bu iş için bazen kısmi tadilat ve onarımlarla yetinilirken, bazen eski mabedin yıkılarak malzemelerinin cami inşaatında kullanıldığı görülmektedir.

Devşirme malzeme kullanımının, yapı inşa faaliyetlerinin gelişme gösterdiği Emeviler dönemiyle birlikte hız kazandığı ve giderek arttığı gözlenmektedir. Devşirme malzeme kullanımı tabii olarak bu malzemenin çok bol miktarda bulunduğu Suriye, Filistin, Irak ve Mısır gibi eski medeniyet havzalarında yoğunluk kazanmaktadır.

Yabancı malzeme kullanımına gelince; erken dönem Müslümanları kendi coğrafyalarında bulunmayan, ya da imal edemedikleri bazı yapı malzemelerini komşu coğrafyalardan tedarik etmişlerdir. Örneğin "sac", "tik" "Hint ardıcı" veya "Hint meşesi" isimleriyle bilinen dayanıklı, uzun ömürlü ahşap malzeme en çok kullanılan yabancı malzeme olmuştur. Genellikle Bizans coğrafyasından tedarik edilen ve o günkü Araplar'ın "füseyfesa" dedikleri mozayik de çok kullanılan bir başka yabancı malzemedir. Bunların dışında erken dönem İslâm mimarisinde, mermer, taş ve kireç gibi devşirme olmayan yabancı malzemelerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yabancı malzeme tedarikinde bazen yabancı usta ve işçi konusunda olduğu gibi yabancı devlet adamlarının hediye olarak gönderdikleri malzemeler söz konusudur.

Erken dönem Müslümanlarının mimaride içinde buldukları şartların gereği son derece rasyonel ve pratik bir tavır sergileyerek yabancı usta, işçi ve devşirme malzeme kullanımında hiçbir sakınca görmedikleri ve kullanımda dini yapıları hatta Kabe ve Mescidü'n-Nebi'yi bile istisna etmedikleri görülmektedir. Rekabet ve çatışma içinde oldukları Bizans ve Sasani mimarisinden istifade noktasında segilenen bu tavır kısa zaman sonra onları mimari alanda belirli bir seviyeye yükseltmiştir.

Kaynaklar

- » Akarca, A., *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri-I Şehir ve Savunması*, Ankara 1972.
- » Akkuş, M., "La Grande Mosquée de Medine", *Mélanges Maspero III*, Paris 1962.
- » Ali, Sâlih Ahmed, "Hitatu'l-Basra", *Sumer*, 1952, VIII, s. 66.
- » Aycan, İ., "B. Musiki", İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.

→ →

malılar, Bizanslılar manasına, daha sonraları da Anadolu'nun bir bölümü ya da tamamı için kullanılmıştır.

- » Bayhan, İ. H., *Şehir Planlaması*, İstanbul 1969.
- » Beksaç, A.E., "F. Sanat/Emeviler", *DİA*, İstanbul 1995, C.11, s. 106.
- » Belâzurî, Ahmed b. İsa b. Cafer, *Futûhu'l-Buldân* (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- » Can, Y., *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995.
- » Creswell, K. A. C., *Early Muslim Architecture Umayyads*, Oxford 1969.
- » Creswell, K.A.C., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex 1958.
- » Çağatay, N., *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara 1982.
- » Çam, N., *İslâm'da Sanat Resim ve Mimari*, Ankara 1994.
- » Demiriz, Y., "Erken İslam Sanatı",
http://www.istanbul.edu.tr. Boluimler/guzelsanat/islamsanati.html, s.2.
- » Diez, E., "MıŖatta" *İA*, İstanbul 1970, C. VIII, s. 434.
- » Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l-Hamis*, Kahire 1302.
- » Djait, H., *Al-Kufa*, Paris 1986.
- » Elisséeff, N., "Dimashk" *Eİ*, Paris 1977, Tome II, s. 288.
- » Erkoçoğlu, F., "C. İmar Faaliyetleri" İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.
- » Eyice, S., "II. Mimari Tarihi/ Cami", *D İA*, İstanbul 1993, C. VII, s. 59.
- » Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed, *Kabe ve Mekke Tarihi*, (çev. Y.V. Yavuz), İstanbul 1980.
- » Fehervari, G., "Sanat ve Mimari" (çev. İ. Pamuk-E. Pamuk), *İslam Tarihi*, İstanbul 1997.
- » Gaube, H., *Iranian Cities*, New York 1979.
- » Grabar, O., *İslâm Sanatının Oluşumu*, (çev. N. Yavuz), İstanbul 1988.
- » Hasan, H.İ., *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (çev. İ.Yiğit-S.Gümüş), İstanbul 1985.
- » Hitti, P. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. S. Tuğ), İstanbul 1980.
- » İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsim Ali b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, Beyrut 1995.
- » İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (çev. S. Uludağ), İstanbul 1983.
- » İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm, *Siret-i İbn-i Hişâm Tercemesi ve Şerhi*, (çev. H. Ege), İstanbul 1985.
- » İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *Tabakâtü'l- Kübrâ*, Beyrut tarihsiz.
- » İbnü'l- Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, Beyrut 1965.
- » İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden 1885.
- » Kubiak, W. B., *Al-Fustat*, Cairo 1987.
- » M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul 1980.
- » Marçais, G., "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, *Melanges d'Histoire et Archeologie de l'Occident Musulman*, Alger 1957.
- » Marçais, G., *Tunis at Kairouan*, Paris 1937.
- » Marçais, W., "L'Islamisme et La Vie Urbaine", aynı yazara ait, *Articles et Conférences*, içinde, Paris 1961.
- » Mesûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb*, Kahire 1964.
- » Önkal, A.-N. Bozkurt, "I. Dinî ve Sosyokültürel Tarihi/Cami", *DİA*, İst. 1993, C. VII, s. 48.
- » Özyadın, "VII. İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat/Arap", *DİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 321-
- » Pauty, E., "Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, 1951.
- » Pedersen, J., "Mescid", *İA*, İstanbul 1993, C. 8, s. 24.
- » Raitcheutch, M., *Le Caire*, Caire 1971.
- » Reitemeyer, E., *Die Stadtgründungen der Araber im Islam*, Münih 1912.
- » Sabri, E., *Mir'âtü'l-Harameyn*, İstanbul H.1301.
- » Saîd ed-Devecî, "Hitatu'l-Musul fi Ahdi'l- Emeviyye", *Sumer*, Vol VII, No: 2, Bağdat 1951.
- » Sauvaget, J., *La Mosquée Omeyyade de Medine*, Paris 1957.
- » Söylemez, M., "2. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri" İ. Aycan ve Diğerleri, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.
- » Strede, M., "Medain", *İA*, İstanbul 1993, C. 7, s. 449.
- » Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut 1987.
- » Talbi, M., "Al-Kayrawân" *Eİ*, Paris 1978, C. IV, s. 859.
- » Vağlieri, L. V., "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri" (çev. İ. Kutluer) *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997.
- » Walker, J., "Kubbetü's-Sahra" *İA*, İstanbul 1993, C. VI, s. 945.
- » Yâkûbî, Ahmed b. Ebî Yâkûb, *Târîh-i Yâkûbî*, Beyrut tarihsiz.
- » Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1957.
- » Yazıcı, T., "V. Sanat/Arap", *DİA*, İstanbul 1991, C.3, s.309-310
- » Yver, G., "Kayran", *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 469.
- » Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Z.Megâmiz), İstanbul 1976.